

İSLAM VE YORUM II

Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar

III. CİLT

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

İNÖNÜ
ÜNİVERSİTESİ
YAYINEVİ
İNÖNÜ Üniversitesi
(İlahiyat Fakültesi)

İNÖNÜ Üniversitesi Yayınları No: 38
İNÖNÜ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 2

Sertifika No
26607

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

Takım Numarası
978-975-8573-74-5 (Tk)

ISBN
978-975-8573-77-6 (3.C)

1. Baskı Aralık 2018 Ankara 500 Adet

Editörler

Prof. Dr. Ahmet Faruk SİNANOĞLU
Prof. Dr. Mustafa ARSLAN
Doç. Dr. Yusuf BATAR
Arş. Gör. Gülşen SAYIN

İsteme Adresi

İNÖNÜ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
44280 Kampüs / MALATYA
Telefon: (0422) 377 49 99
e-posta: ilahiyat@inonu.edu.tr

Baskı

YAYIN MATBAACILIK TİC. İŞLETMESİ
BASIMEVİ | PRINTING HOUSE

Serhat Mah. 1256 Sokak No:11

Yenimahalle / ANKARA

Tel: 0312 354 91 31 (pbx)

Faks: 0312 354 91 32

e-posta: bilgi@tdv.com.tr

Açıklama: Bu eserde “Kitaptan Bölüm” olarak yer alan metinlerin tüm sorumluluğu, yazarlarına aittir.

Bu sempozyum İNÖNÜ Üniversitesi Bilimsel Araştırma
Projeleri Koordinasyon Birimince desteklenmiştir
This Symposium was supported by Scientific Research
Projects Coordination Department of the İNÖNÜ University

TÜRKİYE'DE DİN DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARI VE DERS KİTAPLARINDA İTİKADİ, FIKHİ VE TASAVVUFİ YORUMLARIN ÖĞRETİMİ¹

Doç. Dr. Mahmut ZENGİN

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi/İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi
zengin@sakarya.edu.tr

Giriş

Dinler ve inançlar, insanların yaşamında ahlaki, politik ve benzeri birçok alanda onların yaşam biçimlerini şekillendirmede merkezi bir yere sahiptir. Bu yönüyle dinler ve inançlar, birey ve toplum yaşamı açısından son derece önemli bir fonksiyona icra ederler. Çocukların ve gençlerin eğitiminde öncelikli sorumluluk bireylerin ebeveynlerine ait olmakla birlikte günümüz toplumlarında artık okulların da din ve inançların öğretiminde sorumluluk alması gerektiğine yönelik olumlu bir bakış açısı bulunmaktadır. Çeşitlilik içeren bir toplumda bireylerin hem kendi din ve inançlarını öğrenmesi hem de farklı din ve inançları tanıyarak diğerlerini anlamaya çalışması son derece anlamlı kabul edilmektedir. Öyle ki, dinler ve inançlar hakkında öğrenmenin, bireyin kendi din ve inancını daha iyi anlamlandırmasına, öğrencilerin tarih boyunca insanlığın üzerinde durmuş olduğu temel ahlaki konuları keşfetmelerine imkan sağlayacağı ifade edilmekte, ayrıca dinler ve inançlara dair bir bilgi olmadan tarih, edebiyat ve kültür gibi konuların büyük bir bölümünün anlaşılmasının mümkün olamayacağı vurgulanmaktadır.²

¹ *Bu çalışma, "Zengin, M. (2017). *Cumhuriyet Dönemi Din Dersi Öğretim Programları ve Ders Kitaplarında Dinler, İnançlar ve İslam Düşüncesinde Yorumlar*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları" adlı çalışmadan istifade edilerek hazırlanmıştır.

² Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). *The Toledo Guiding Principles on Teaching about Religion and Beliefs in Public Schools* (Warsaw: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2007), s. 19; Boyer, Ernest. "Teaching Religion in the Public Schools and Elsewhere", *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 60, No. 3, (1992), s. 517.

Günümüzde batı ve doğu toplumlarında ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarda olduğu kadar dini alanda da çoğulcu bir karakterden bahsetmek mümkündür. Birçok ülkede o ülkenin hakim dini geleneğinin öğretimine ve uygulamalarına eğitim uygulamalarında daha fazla yer verilse de, o toplumdaki diğer dini unsurların kendi gelenek, kültür ve dinlerini yaşama ve öğretmeye yönelik reel bir gerçekliği yansıttıkları da bir vakiadır. Nitekim birçok ülkede farklı din ve inançlara mensup kişilerin eğitimi ile ilgili ortaya çıkan ihtiyaçlar ve sorunlar, eğitimdeki mevcut uygulamaların gözden geçirilmesini ve bu konudaki ihtiyaç ve taleplere çözüm üretilmesini gerektirmiştir. Özellikle kamu okullarında farklı din ve inançları da içine alacak ve dini çoğulluğu yansıtacak yeni yaklaşımların ortaya konulduğu ve önemli adımların atıldığı görülmektedir.³

Dünyada artık kültürel açıdan homojen toplumlardan bahsetmek gittikçe güçleşmektedir. Farklılıkların bir arada yaşama zorunluluğuna yönelik var olan bu gerçeklik ise toplumları bir arada yaşam modelleri geliştirmek suretiyle barış, uzlaşma ve hoşgörü kavramlarını hayata geçirmeye yöneltmiştir.⁴ Meseleye eğitim açısından bakıldığında ise günümüzde okullar, çocukların bir dizi değerler ve dünya görüşleriyle birlikte birbirleriyle iletişime geçtikleri en önemli buluşma noktasını oluşturmaktadır.⁵ Okullar, ister seküler, ister mezhepsel veya inanç tabanlı olsunlar hepsi belirli özellikleri yansıtmaktadırlar. Aynı dini gelenek içinde bile bugün homojen bir öğrenci grubundan bahsetmenin giderek güçleşmesi, dini inançların ve pratiklerin bireyden bireye, aileden aileye farklılaşması, modern toplumda dini veya dini olmayan bakış açılarından kaynaklanan hayatı anlamlandırma konusunda farklı düşüncelerin varlığı bu özelliklerden birincisini oluşturmaktadır. Okulların yansıttıkları diğer özellik ise, çocukların sınıfa girdikten sonra sahip oldukları değerleri, anlayış ve kanaatleri okul dışında bırakmadıkları gerçeğidir. Ne çocuklardan ne de yetişkinlerden diğerleri ile ilişki kurmak için kendi kimlik ve değerlerinin bir bölümünden vazgeçmesini istemek güçtür.⁶ Bu nedenle kültürel ve dini açıdan farklı çeşitlilikleri bünyesinde barındıran çoğulcu toplumlarda, çok kültürlü anlayış kapsamında verilecek din eğitimi ile bireylerin farklılıkları daha iyi tanınması ve uyum içinde yaşaması mümkün olabilecektir.⁷

³ Köylü, Mustafa. "Çağdaş Bir Din Eğitimi Teorisi Olarak Çoğulcu Din Eğitimi Modeli: Batı Örneği", *Dini Araştırmalar*, Cilt: VI, Sayı: 17, (2003). s. 241-242.

⁴ Altaş, Nurullah. "Çokkültürlü Din Eğitimi Modeli Geliştirmede İşlem Basamakları İçin Bir Deneme". (Ed: R. Yılmaz) *Kültürel Çeşitlilik ve Din* içinde, (Ankara: Sinemis Yayınları, 2005), s. 243.

⁵ Milot, Micheline. "The Religious Dimension in Intercultural Education", (Ed: J. Keast) *Religious Diversity and Intercultural Education: a Reference Book for Schools* içinde, (Strasbourg: Council of Europa, 2007), s. 22.

⁶ Milot, Micheline. "The Religious Dimension in Intercultural Education", s. 22.

⁷ Altaş, Nurullah. "Çokkültürlü Din Eğitimi Modeli Geliştirmede İşlem Basamakları", s. 246.

Çoğulcu ve çok kültürlü bir toplum yapısında kamuya ait okullarda dinlerin ve inançların öğretimi konusu, Avrupa müesseselerinin de ilgi gösterdikleri yeni ve güncel bir alanı oluşturmuştur. Din öğretimi, çok kültürlü toplumlarda hem kültürel bir olgu olarak hem de vatandaşlık eğitimi ile yakından irtibatlı bir mesele olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Kamu okullarında dinin öğretimine yönelik olumlu yaklaşımlar bulunmakla birlikte somut uygulamalar konusunda tartışmalar ve arayışlar devam etmektedir. Avrupa Konseyi, UNESCO, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı gibi uluslararası kuruluşların bu konudaki çalışmaları, çoğulcu ve karşılaştırmalı bir anlayışla, dil, kültür ve din farklılıklarını göz önünde bulundurarak, insan hakları ve demokratik ilkelere dayalı olarak okul eğitimi içinde dinlerin öğretimini teşvik etmektedir.⁸

Geleneksel okul kültürlerinin çoğunlukla farklılıkları görmezden gelme veya en azından kontrol etmeye yönelik karakteri, çeşitli din ve inançların öğretiminin önündeki en önemli engellerden birisini oluşturmaktadır.⁹ Bununla birlikte son dönemde din ve inançların öğretimine yönelik gelişmeler, din derslerinin geleneksel olarak bir dini kapsayan ve onu benimsetmeyi açık veya örtük bir şekilde hedefleyen yaklaşımdan ziyade çoğulcu bir anlayışla yapılmasını öngörmektedir. Bu kapsamda derslerde içerik olarak bir ülkedeki çoğunluk dışındaki diğer dinlere, onları ötekileştirmeden yer verilmesi ve bir din içerisindeki farklı yorumların zenginlik kabul edilerek eğitimsel bir perspektifle öğretilmesi savunulmaktadır.¹⁰

Çoğulcu bir toplum yapısının oluşturduğu günümüz şartlarında birlikte yaşamının imkanlarını çoğaltmak ve farklı kültürler arasındaki uyum ve uzlaşmayı sağlamak için farklı dinlerin ve inançların öğretime konu edilmesi artık bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde çoğulculuk, nesnellik ve eleştirelilik din öğretiminde dikkate alınması gereken kriterler olarak önemli ölçüde rağbet görmektedir.¹¹ Geleneksel çoğulculuğun okullarda din eğitimine yansımaları, çoğunluk dışındaki dinlerin de öğretim programı içerisine dahil

⁸ Celine, Beraud. "Avrupa Müesseseleri ve Dini Olguların Öğretimi (Güncel Bir Tartışma). (Ed: İ. Çelebi) *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi* içinde, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), s. 233; Kaymakcan, Recep. "Çağdaş Dünyada Din Eğitimi ve Gençlerin Din Eğitimi Modellerine Bakış", *Uluslararası Globalleşme Sürecinde Kırgızistan'da Din Bilimleri ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Meseleleri Sempozyumu* içinde, (Bişkek: Kırgızistan Eğitim Bakanlığı & Oş Devlet Üniversitesi, 2007), s. 46; Tosun, Cemal. "Cumhuriyet Dönemi Din Dersi Öğretim Programlarında Diğer Dinler", *Dinler Tarihi Araştırmaları VII. Türkiye'de Dinler Tarihi: Dünü, Bugünü ve Geleceği* içinde, (Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010), s. 656.

⁹ Skeie, Geir. "The Concept of Plurality and its Meaning for Religious Education", *British Journal of Religious Education*, 25:1, (2002), s. 47.

¹⁰ Kaymakcan, Recep. "Türkiye'de Din Eğitiminde Çoğulculuk ve Yapılandırmacılık: Yeni Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı Bağlamında Bir Değerlendirme", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri/ Educational Sciences: Theory & Practice*, 7 (1), (2007), s. 180.

¹¹ Tosun, Cemal. "Cumhuriyet Dönemi Din Dersi Öğretim Programlarında Diğer Dinler", s. 656.

edilmesi şeklinde gerçekleşirken, modern çoğulculuk din eğitiminde bir din içerisindeki farklılıkları da dikkate alarak öğretim yapmayı öngörmektedir. Bu farklılıklar bir din içerisindeki farklı mezheplerin görüşleri olabileceği gibi bir din içerisinde yeni gelişen teolojik ve sosyolojik yorumları da içerebilmektedir.¹²

Cumhuriyet dönemi din dersi öğretim programları ve ders kitaplarında diğer dinler ve İslam düşüncesinde yorumlar gibi konulara belli oranda yer verildiği görülmekle birlikte, özellikle günümüzde gerek diğer dinler ve farklı inanma biçimleri ve gerekse İslam düşüncesinde yorum farklılıklarına program ve ders kitaplarında ne düzeyde ve nasıl yer verildiği/verileceği önemli bir gündem oluşturmaktadır. Dünyada din eğitiminde ortaya çıkan yaklaşım ve modeller kapsamında din dersi öğretim programlarında bu konudaki beklenti ve talepleri karşılamak üzere farklı zamanlarda düzenlemelere gidilmektedir. Bugün bu konudaki sorunlar din eğitiminde önemli bir çalışma alanı olarak karşımızda durmaktadır. Türkiye’de din dersleri bağlamında dinlerin ve İslam düşüncesinde yorumların öğretim programları ve ders kitaplarında nasıl ele alındığına ve sunulduğuna yönelik çeşitli çalışmalar yer almakla birlikte Cumhuriyet dönemindeki tüm öğretim programları ve ders kitaplarını kapsayacak şekilde bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmada İslam düşüncesinde yorum farklılıklarının Cumhuriyet dönemindeki öğretim programları ve ders kitaplarına nasıl yansıtıldığı betimlenmeye çalışılmaktadır.

1. Araştırmanın Yöntemi

Türkiye’de Cumhuriyet döneminde 1924 yılından günümüze kadar din dersi öğretim programları ve ders kitaplarında İslam düşüncesindeki yorum farklılıklarının öğretiminin incelendiği bu çalışmada döküman incelemesi yöntemi kullanılmış, veriler, içerik analizi kullanılarak değerlendirilmiştir. Döküman incelemesi, araştırılması amaçlanan olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analiz edilmesini içermektedir. Karasar, döküman incelemesini mevcut kayıt veya belgelerin veri kaynağı olarak sistemli incelenmesi olarak tanımlamaktadır.¹³ Hangi dökümanların önemli olduğu ve veri kaynağı olarak kullanılabilirliği ise araştırma problem ile yakından ilgilidir. Bu kapsamda öğretim programları, ders kitapları, eğitimle ilgili resmi belgeler ve benzeri dökümanlar önemli veri kaynakları olarak değerlendirilebilir.¹⁴ İçerik analizi ise, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirerek bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır.

¹² Kaymakcan, Recep. *Yeni Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı İnceleme ve Değerlendirme Raporu*, (İstanbul: Eğitim Reformu Girişimi, 2007), s. 10.

¹³ Karasar, Niyazi. Karasar. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2009), s. 183.

¹⁴ Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Seçkin Yayınları, 2008), s. 187-188.

İçerik analizinde, verilerin daha derin bir işleme tabi tutulması, verilerin içinde saklı olan gerçeklerin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.¹⁵

1.1. Araştırmanın Veri Kaynağı

Araştırmada iki tür veri kaynağı kullanılmıştır. Bunlardan birisi öğretim programları, diğeri ise ders kitaplarıdır. Bu kapsamda Cumhuriyet döneminde okullarda din dersleri kapsamında uygulanan tüm öğretim programları dikkate alınmış, ayrıca bu öğretim programları doğrultusunda hazırlanan ve Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından kabul edilen ders kitapları incelenmiştir. 1924-1982 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından uygun görülen tüm ders kitapları değerlendirmeye alınmış,¹⁶ 1982'den günümüze kadar olan dönemde ise Talim Terbiye Kurulu tarafından kabul edilip Milli Eğitim Bakanlığı tarafından basımı gerçekleştirilen tüm kitaplar araştırma kapsamına dahil edilmiştir. Özel yayınevleri tarafından hazırlanan ders kitapları kapsam dışında tutulmuştur. Öğretim programları ve ders kitaplarının tespitinde öncelikli olarak MEB'in Tebliğler Dergisinden, ayrıca ilgili alan literatüründen faydalanılmıştır.

1.2. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmanın veri kaynağını oluşturan öğretim programları ve ders kitapları tespit edildikten sonra, bu veri kaynaklarından çalışmanın problemi ile irtibatlı olan verilerin elde edilmesinde nitel araştırma programı Nvivo 11 kullanılmıştır. Araştırma kapsamındaki tüm öğretim programları ve ders kitaplarının sistematik bir şekilde okuması gerçekleştirilmiş ve belirlenen tema, alt tema ve kodlar doğrultusunda fişlenerek tasnif işlemi gerçekleştirilmiştir. İslam düşüncesinde yorumlar ana tema olarak belirlenmiştir. Daha sonra bu tema kapsamına giren alt temalar tespit edilmiştir. Bu kapsamda "itikadi/siyasi yorumlar", "ameli/fıkhi yorumlar" ve "tasavvufi yorumlar" alt temaları oluşturmuştur. Ardından belirlenen ana tema ve alt temalar doğrultusunda öğretim programları ve ders kitaplarındaki içerik gözden geçirilmiş ve her bir tema ve alt tema ile ilgili kodlar (nodes) oluşturulmuştur.

Ana tema ve alt temaların belirlenmesi ve isimlendirilmesinde öğretim programları ve ders kitapları göz önünde bulundurulmuştur. Günümüzde bu tema ve alt temaların öğretim programlarında ve ders kitaplarında geçiş biçimi referans alınmıştır. Bu kapsamda daha önceki program ve ders kitaplarındaki içerik bu tema ve alt temalar altında organize edilmiştir. Araştırma öncesinde taslak olarak belirlenen kodlardan bazıları çalışmadığı için ya revize edilmiş veya iptal

¹⁵ Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 224-227.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Zengin, Mahmut ve Menküç, Dilek. "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Din ve Ahlak Dersi Kitapları Üzerine Bibliyografik Bir Çalışma (1924-1982)". *Turkish Studies*, Volume 12/10, (2017), s. 361-386.

edilmiştir. Örneğin, itikadi/siyasi yorumlar altında ibadetler/ritüeller kodu, konu ile ilgili veri olmaması nedeniyle çalışmamıştır. Bu araştırmanın tema, alt tema ve kodlarının belirlenmesi sürecinde bir grup araştırmacı ile ön çalışma yapılmış ve katkıları alınmıştır. Öğretim programı ve ders kitaplarındaki içerikler dikkate alınarak oluşturulan taslak tema, alt tema ve kodlar gözden geçirilmiş ve nihai şekli verilmiştir. Her bir tema, alt tema ve kodlar aşağıdaki Tablo 1’de belirtilmiştir.

Tablo 1: İslam Düşüncesinde Yorumlar ile İlgili Temalar ve Kodlar

Ana Tema “İslam Düşüncesinde Yorumlar”		
Alt Temalar		
Fıkhi Yorumlar • Hanefilik • Şafiiilik • Malikilik • Hanbelilik • Caferilik	İtikadi/Siyasi Yorumlar • Eşarilik • Maturidilik • Şiiilik • Mutezile • Haricilik	Tasavvufi Yorumlar • Yesevilik • Nakşibendilik • Mevlevilik • Kadirilik • Ahilik • Alevilik-Bektaşilik
Kodlar		
• Tanım • Tasnif • Tarihi Gelişim • Semboller • Önemli Zaman ve • Mekanlar	• Önemli Eserler • İlkeler/Değerler • İbadetler/Ritüeller • Dini Otorite/Önderler	• Kullanılan Kaynaklar • Günümüzdeki Durum • Görsel Unsurlar • Etkinlik Örnekleri

2. Din Derslerinde İslam Düşüncesinde Yorumların Öğretimi

Müslümanların yaşadıkları sosyal, kültürel ve siyasi olaylar ve buldukları coğrafyanın etkisiyle dinin ana kaynaklarını anlama ve yorumlamada farklı görüşler ortaya çıkmış ve bu görüşler zaman içinde taraftar bularak İslam düşüncesindeki farklı din yorumlarını ve anlayışlarını oluşturmuşlardır. İslam’da din anlayışı veya İslam düşüncesinde yorumlar dendiğinde “mezhep” kavramı merkezi bir yere sahiptir. “gitmek, gidilecek yer, izlenen yol” anlamlarına gelen bu kavram, imam ve müçtehit kabul edilen bir zatın anlayış ve görüşlerinden meydana gelen itikadi veya fıkhi yol şeklinde tanımlanmaktadır. Bu bağlamda İslam düşüncesindeki yorumlar, bizzat dinin kendisi değil, dinin anlaşılma ve yorumlanma biçimleridir. İslam açısından mezhepleri değerlendirirken “Ehl-i Sünnet” veya “Ehl-i Bid’at” kavramları da sıkça kullanılan kavramlardır. Bu anlamda Ehl-i sünnet, dinde bidatlerin ve çeşitli fikirlerin ortaya çıkmasından sonra sünnetin savunulması ve ümmetin bütünlüğünün korunması hareketi olarak ifade

edilmektedir. Diğer yandan peygamberin sünnetini terk edip batıl fikirlere yönelen oluşumlar Ehl-i bid'at olarak tanımlanmaktadır.¹⁷

İslam düşüncesinde farklı din yorumlarının ortaya çıkmasında dini, siyasi, sosyal ve kültürel birçok sebep etkili olmuştur. Bu yorumlar dinin inanç ve ibadet konularını anlama ve değerlendirmede göstermiş oldukları farklılıklar nedeniyle fıkhi/ameli mezhepler ya da itikadi/siyasi mezhepler gibi kategorik tasniflerle ifade edilmiştir. İtikadi ve fıkhi mezheplerin dışında bir de tasavvufi oluşumlar olan tarikatlar bulunmaktadır ki, bunlar da manevi ve ahlaki yönden derinleşmiş şahsiyetlerin oluşturdukları ekoller olarak zikredilebilir.

2.1. Öğretim Programlarında İslam Düşüncesinde Yorumlar

Cumhuriyet dönemi din dersi öğretim programlarında ilkokul ve ortaokul düzeyinde 2000 yılı ilköğretim DKAB programına kadar İslam düşüncesinde yorumlar bağlamında doğrudan bir konu tespit edilememiştir. İslam düşüncesinde yorumlar konusuna bir ünite olarak ve bütüncül bir anlayışla ilk defa 2000 ilköğretim DKAB programında 8. Sınıf düzeyinde yer verilmiştir. “Dindeki Anlayış Farklılıkları” adlı ünite kapsamında din ile din anlayışı arasındaki farklar, din anlayışlarının bir zenginlik olduğu, din anlayışındaki farkların ortaya çıkmasının nedenleri ve din anlayışındaki farklılıklara dayanan oluşumlar bağlamında mezhep, tarikat ve cemaat kavramları yer almaktadır. Ayrıca dinde zorlama olmadığı ve laikliğin vicdan özgürlüğünün garantisi olduğu konuları da programa eklenmiştir. Programına amaçlarına bakıldığında ise bu konularla öğrencilerin din anlayışındaki farklılıkların birer zenginlik, mezheplerin dinin anlaşılma biçimleri ve laikliğin din ve vicdan özgürlüğünün garantisi olduğunu kavramaları amaçlanmıştır.¹⁸

2006 ilköğretim DKAB programında ise bir önceki programdaki içerik genel hatlarıyla korunmuş olmakla birlikte mezhep, cemaat ve tarikat kavramları çıkarılarak İslam düşüncesinde yorum biçimleri konusu altında “inançla ilgili yorumlar, fıkhi yorumlar ve tasavvufi yorumlar” başlıkları eklenmiştir.¹⁹ Bu değişimde en dikkat çekici nokta İslam terminolojisinde yer alan mezhep, tarikat gibi kavramlar yerine inanç, ibadet ve tasavvufi yorumlar şeklinde bir terminoloji kullanılmış olmasıdır.

2010 ilköğretim DKAB programında ise daha önce 8. sınıf düzeyinde yer alan ünite 7. sınıfa alınarak içeriği zenginleştirilmiştir. Bu programda 2006 ilköğretim

¹⁷ Bulut, Halil İbrahim. *Dünden bugüne Siyasi-itikadi İslam Mezhepleri Tarihi*. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012).

¹⁸ Milli Eğitim Bakanlığı. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, (Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2000).

¹⁹ Milli Eğitim Bakanlığı *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı*, (Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2006).

DKAB programından farklı olarak İslam düşüncesinde tasavvufi yorumlar konusunda alt başlıklara yer verilerek Yesevilik, Mevlevilik, Kadirilik, Nakşibendilik ve Alevilik-Bektaşilik konuları eklenmiştir. Bu yorumlar içinde Alevilik-Bektaşilik ise kendi içinde alt başlıklara ayrılmış ve Alevilik-Bektaşilik'teki cem, semah, razılık, hızır orucu, musahiplik, dua ve gülbenkler gibi konulara yer verilmiştir. Ayrıca daha önceki kazanımlara tasavvufi yorumlar ile Alevilik-Bektaşilik kapsamında bazı kazanımlar eklenmiştir.²⁰ Öğretim programında Alevilik-Bektaşilik ile ilgili içeriğin genişlemesinde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin bazı alevi vatandaşlarının ve derneklerinin açtığı davalar neticesinde Türkiye aleyhine kararlar vermiş olması ile iç hukuktaki bazı mahkeme kararları etkili olmuştur. Bu kararlarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders içeriğinin yeterince nesnel, objektif ve eleştirel olmadığı dile getirilerek, bu haliyle dersin zorunlu tutulmaması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı da bu mahkeme kararları sonrasında öğretim programlarında düzenlemeler yapmıştır.

2000 sonrası ilköğretim DKAB programlarında İslam düşüncesindeki farklı yorumlar, programların amaçları ve temel yaklaşımları doğrultusunda bir zenginlik olarak değerlendirilmekte ve mezhepler üstü ve çoğulcu bir perspektifi yansıtmaktadır.

Lise düzeyinde İslam düşüncesinde yorumlar kapsamındaki konulara ilk olarak 1982 ortaöğretim Din ve Ahlak Bilgisi programında yer verilmiştir. 11. sınıfta "Türk- İslam Kültür ve Uygarlığı" ünitesinde "İslâm Düşüncesi ve Tasavvuf" başlığı altında daha çok tasavvuf üzerinde durulmuştur.²¹ 1982 ve 1992 ortaöğretim programlarında milli birlik ve beraberlik konularına önemli vurgular yer almakta olup bu kapsamda birleştirici ve güzel ahlakı geliştirici bir unsur olarak tasavvufa yer verilerek dinden de işlevsel olarak faydalanma düşünülmüş olabilir. "İslam düşüncesinde yorumlar" konusuna bu isim altında en geniş şekilde ilk defa 2005 ortaöğretim DKAB programında yer verilmiş ve iki ünite düzenlenmiştir. 11. sınıfta "İslam Düşüncesinde Yorumlar" ünitesinde yorum farklarının ortaya çıkış nedenleri, siyasi-itikadi yorumlar ve ameli-fıkhi yorumlar ile ahiret, nübüvvet, Kur'an ve tevhit gibi bu yorumları birleştiren unsurlar konu edilmiştir. Siyasi-itikadi yorumlar altında, Maturidilik, Eşarilik, Mutezile, Şiilik ve Haricilik; Ameli-Fıkhi yorumlar altında ise Hanefilik, Şafilik, Hanbelilik, Malikilik ve Cafelilik ele alınmıştır. Öğretim programlarında ilgili ünite altında geçen her bir konu için kazanımlar belirlenmiştir. Bu kapsamda öğrencilerin yorum farklılıklarının nedenlerini sorgulamaları, İslam'ın dinamik bir din olduğunu anlayıp zamana göre yorumlanması gerektiğini bilmeleri, dinin yanlış anlama biçimlerinin ortaya

²⁰ Milli Eğitim Bakanlığı. İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu. (Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2010).

²¹ Milli Eğitim Bakanlığı. *Tebliğler Dergisi*, 29 Mart 1982, 37, sy. 2109, (1982).

çıkarcacağı sorunları öngörebilmeleri, siyasi-itikadi ve ameli fıkhî mezhepleri kavramaları, bu yorumların bir zenginlik ve dinde çoğulculuk olduğunu bilmeleri, İslam düşüncesindeki yorumların ortak ve değişmez ilkelerini fark etmeleri ve mezhebe dayalı yorumları İslam ile özdeşleştirmemeleri amaçlanmıştır.²²

2005 ortaöğretim DKAB programında 12. sınıfta ise müstakil olarak "İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar" ünitesine yer verilmiştir. 1982 ve 1992 ortaöğretim programında yer alan İslam düşüncesi ve tasavvuf konusunun bu programda genişleyerek yer bulduğunu söylemek mümkündür. Ünite tasavvufi düşüncenin oluşumu, kültürümüzde etkili olan tasavvufi yorumlar, birlikte yaşama ve hoşgörü kültürü konularına yer verilmiş, ayrıca tasavvufi yorumlardan Yesevilik, Mevlevilik, Alevilik-Bektaşilik ve Ahilik hakkında bilgi verilmesi öngörülmüştür. Ünitenin kazanımlarında ise tasavvufi yorumların ortaya çıkış nedenlerinin kavratılması, belirtilen tasavvufi yorumların tanıtılması, bu yorumların İslam'la aynileştirilmemesi ve birlikte yaşama ve hoşgörü bilinci kazandırılması hedeflenmiştir. 2005 ortaöğretim DKAB programında bir din içindeki farklı yorumlara yer verilmek suretiyle çoğulcu ve mezhepler üstü bir din öğretimi anlayışı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2010 ortaöğretim DKAB programında kısmi bir güncelleme yapılmış ve bir önceki programı içeriği korunmuştur. 2010 programında 11. Sınıfta İslam düşüncesindeki yorumları birleştiren unsurlar konusunun alt başlıkları olan Ahiret, Tevhit, Nübüvvet ve Kuran-ı Kerim kaldırılmıştır. 12. Sınıfta ise Ahilik çıkarılarak yerine Nakşibendilik ve Kadirilik eklenmiştir. Alevilik-Bektaşilik yorumu ise ilköğretim DKAB programında olduğu gibi daha detaylı bir şekilde ele alınmıştır. 2010 ortaöğretim programında ayrıca Alevilik-Bektaşiliğin bir kolu olarak Nusayrilik konusuna yer verilmiştir. İslam düşüncesinde yorumlar ünitesinin kazanımlarında daha önceki programdaki kazanımlara ilave olarak öğrencilerin Cem'in yapılışı ve çeşitlerini tanımaları, semah, musahiplik ve gülbenk kavramlarını açıklamaları, Muharrem ayı ve aşurenin toplumumuzdaki önemini fark etmeleri ve Nusayriliği tanımaları amaçlanmıştır.²³

Bu kazanımlarla birlikte öğretim programında bazı özel açıklamalara yer verilerek özellikle Alevilik-Bektaşilik konularında Hacı Bektaş Veli'nin Bektaşiliğin oluşumu ve Aleviliğin gelişmesindeki rolüne değinilmesi, ayrıca Cemevi'nin cemin yapıldığı yer olarak nitelendirilmesi, ayrıca Nusayriliğin temel inançları ve hareket noktalarının Kur'an olduğunun vurgulanması istenmiştir. Öğretim programında Alevilik-Bektaşilik kapsamında özellikle Cemevi'nin ibadethane olarak

²² Milli Eğitim Bakanlığı. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9, 10, 11, 12. sınıflar) Öğretim Programı*, (Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2005).

²³ Milli Eğitim Bakanlığı. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9, 10, 11, 12. sınıflar) Öğretim Programı*, (Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2010).

tanınip tanınmamasına yönelik güncel tartışmalar nedeniyle sadece Cemevi'nin Cemin yapıldığı yer olarak ifade edilmesine stratejik olarak dikkat edildiği görülmektedir. Bu tür açıklamalarla toplumsal tartışmaların öğrenciler arasında ayrışma ve çatışmaya dönüşmemesine özen gösterildiği anlaşılmaktadır. 2010 ortaöğretim DKAB programında Alevilik-Bektaşılık konularının genişlemesinde ilköğretim DKAB programında olduğu gibi iç ve dış hukuk mercilerinde bazı Alevi vatandaşlar ile Alevi derneklerin Türkiye aleyhine açtığı davalar etkili olmuştur.

2.2. Din Dersi Kitaplarında İslam Düşüncesinde Yorumlar

İslam düşüncesinde yorumlar bağlamında ders kitapları incelendiğinde özellikle "mezhep" kavramı etrafında bilgiler aktarıldığı görülmektedir. 1926 ilk mektep programı kapsamında yazılan 5. sınıf ders kitabında mezheplerin nasıl ortaya çıktığı, hangi mezheplerin oluştuğu ve İslam coğrafyasında nerelere yayıldığı sınıf seviyesine göre oldukça geniş bir şekilde ele alınmıştır. Çığırcaçan'ın²⁴ ders kitabında dört büyük mezhep hakkında bilgi verilmiş ve Ehl-i sünnet vurgusu yapılmıştır. Bununla birlikte mezheplerin ele alınışında Sünni ve Hanefi mezhep vurgusu yanında hak-batıl mezhep ayrımı yapılarak sünni mezheplerin hak mezhepler olduğu ifade edilmiştir.

Çığırcaçan'ın 5. sınıf kitabında ayrıca farklı Müslüman ülkeler ve bunların bağlı oldukları mezhep ve tarikatlarla değinilmiştir. Bu kapsamda Sünnilik, Şiilik, Caferilik, Vahhabilik Zeydlik, Maturidiye, Eşariye, Nuseyriye, Mutevaliye, İsmailiye, Şazilî, Kadiri, Sünüsî gibi mezhepler hakkında ülkelere göre bilgiler verilmiştir.²⁵

Yusuf Ziya'nın Osmanlıca kaleme aldığı 5. Sınıf ders kitabında ise İslam'da mezheplerin ortaya çıkış süreci ve fıkhî mezhepler arasında çok küçük detaylarda farklılıklar olduğu, asıl farklılığın itikadi ve siyasi mezhepler arasında yaşandığı, bunların bazılarının Ehl-i Sünnet bazılarının ise olmadığı belirtilmiş ve Ehl-i Sünnet itikadi mezheplere Maturidilik ve Eşarilik örnek verilmiştir.²⁶ Ders kitabında ayrıca Çığırcaçan'ın ders kitabında olduğu gibi Zeydilik, Vahabilik, Eşarilik gibi mezhepler ile Ebu Hanife, İmam Şafi, İmam Malik, Ahmed b. Hanbel ve Zeyd bin Ali'den bahsedilmiş, ayrıca itikadi ve fıkhî mezheplerin çeşitli ülke ve coğrafyalara dağılımı hakkında bilgiler verilmiştir.²⁷

²⁴ Çığırcaçan, İbrahim Hilmi. *Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mektep 5.* (İstanbul: Hilmi Kütüphanesi, Marifet Matbaası, 1929), s. 53-56.

²⁵ Çığırcaçan, İbrahim Hilmi. *Türk Çocuğunun Din Kitabı*, s. 56-66.

²⁶ Yörükkan, Yusuf Ziya. *İslam Dini 5. Sınıf 3. Kitap*, (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi Letafet Matbaası, 1927), s. 36.

²⁷ Yörükkan, Yusuf Ziya. *İslam Dini*, s. 21-38.

Çığıracan ve Yusuf Ziya'nın ders kitaplarında mezheplerin ortaya çıkış sebepleri olarak Hz. Muhammed'in vefatı sonrası vahyin kesilmesi, İslam'ın geniş bir alana yayılması, farklı ülkelerin sosyal, kültürel yapılarının etkisi dile getirilmiştir. Her iki ders kitabında da Ehl-i sünnet vurgusu dikkat çekmektedir. Ayrıca her iki eserde de Türklerin Hanefilik ve Maturidilik mezhebini benimsediği vurgulanmıştır. Ders kitaplarında tasavvufi yorumlar üzerinde ise durulmamıştır. 1926 din dersi kitapları bu bağlamda doktrin merkezli din eğitimi anlayışını yansıtmaktadır. Mezhepler konusunun ilkökul 5. Sınıf düzeyinde oldukça geniş bir şekilde incelenmesi pedagojik açıdan tartışılabilir bir durum olmakla birlikte Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletin din dersleri aracılığıyla oluşturmak istediği din anlayışının bunda etkili olduğu düşünülebilir. 1926 sonrası ilkökul din dersi kitaplarında ise mezheplere yer verilmemiştir.

Ortaokul düzeyinde 1956'da okullara din dersleri konulduktan sonra hazırlanan öğretim programında İslam düşüncesinde yorumlar kapsamında bir konu olmamakla birlikte ders kitaplarında bazı konuların işlendiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda orta 2. sınıf ders kitaplarında "Zamanımızda dinler ve İslam'ın bunlar arasındaki yeri", "Zamanımızda yeryüzündeki dinler" veya "Yeryüzündeki büyük dinler" başlıklı üniteler içinde "İslam dininde dört büyük mezhep"²⁸, "İslam'da Mezhepler"²⁹, "İslam dininde dört büyük mezhep"³⁰ gibi alt başlıklarda mezheplerin incelendiği görülmektedir.

Cankat'ın³¹ ders kitabında mezhep kavramı açıklandıktan sonra ders kitabında mezheplerin ortaya çıkış sürecine dair kısa bir açıklama yapılmıştır. İlgili bölüm şöyledir:

"Mezhep, gidilen yol, düşünce tarzı demektir. Hz. Muhammed hayatta iken, Müslümanlar güçlükle karşılaştıkça, bu güçlüğün çözümünü ondan isterlerdi. Hz. Muhammed'in vefatından sonra İslâm Dininin yayılma hızı arttı. Yeni alınan ülkelerde devrin âdet ve ihtiyaçları ile ilgili yeni problemler çıkıyordu. Bilginler bu dinî problemleri çözmeye, sorulara cevap vermeye başladılar. İman ve ibadet esaslarında hiçbir anlaşmazlığa düşmediler. Fakat ufak tefek hususlarda görüş ayrılıkları oluyordu, işte mezhepler bu görüş ayrılıklarından doğdu. Yoksa hiçbir bilgin bir mezhep kurmak düşünce ve iddiasında değildi. Bu bilginlerin fikirlerini tutanlar birbirlerinden ayrıldılar, mezhepler böylece doğdu"

²⁸ Halacaoğlu, Abdullah. *Din Dersleri II*, (Konya: Ülkü Basımevi, 1965).

²⁹ Ülkü, Hayati. *Din Dersleri II*, (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1968); Ersöz, İsmet & Derin, Yusuf ve Bağcı, Hasan. *Din Bilgisi II*. (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1974); Eraydın, Selçuk ve Kandemir, Yaşar. *Din Bilgisi II*. (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1967); Cankat, Süheyla. *Din Bilgisi II*. (İstanbul: Minnetoğlu Yayınevi, 1969); Aksan, Halit ve Rona, Saffet. *Din Dersleri II*. (İstanbul: Devlet Kitapları Ticaret Ltd. Şti., 1960).

³⁰ Hocaoğlu, Mehmet. *Din Dersleri II*. (İstanbul: İnkılap ve Aka Baskımevi, 1973).

³¹ Cankat, Süheyla. *Din Bilgisi II*, s. 42.

Cankat'ın ders kitabından alınan bölümden de anlaşılacağı üzere mezheplerin iman ve ibadet konularındaki ufak ayrıntılardan dolayı ortaya çıktığı belirtilmiştir ki, bu bakış açısı 1926 din dersi programı kapsamında yazılan ders kitaplarında da bulunmaktadır. Ayrıca İslam bilginlerinin hiçbirinin mezhep kurma düşüncesinde olmadığı, daha sonra bu mezheplerin olduğu vurgulanmıştır. Cankat, ders kitabının ilerleyen sayfalarında ameli-fikhi dört büyük mezhep hakkında bilgiler vermiş, ancak itikadi ve tasavvufi yorumlara girmemiştir. Diğer bazı ders kitaplarında da benzer bilgilere yer verilmiş, mezheplerin ortaya çıkış süreci ve dört büyük mezhep konu edilmiştir.³²

Bazı ders kitaplarında ise mezheplere müstakil bir başlık içinde değil, İslam dini ile ilgili diğer bazı konularla irtibatlı olarak kısaca değinilmiştir. Örneğin; Güney³³ ders kitabında "İslâm dini, birtakım mezheplere ayrılmakla beraber, hepsinde esas inanç birdir" şeklinde bir bilgi aktarmış, Özdemir³⁴ ise İslâm dinindeki dört hak mezhebin (Şafii, Hanefî, Hanbelî, Maliki) görüşlerinin aslında birbirinin aynı olduğunu, sadece bazı küçük meselelerde farklılıklar bulunduğunu ifade etmiştir. Bu iki ders kitabında İslam'daki mezhepler ile Yahudilik ve Hıristiyanlıktaki mezhepler karşılaştırılarak bu iki dindeki mezheplerin birbirinden ciddi olarak farklılaştıkları ve birbirlerini reddettikleri bildirilmiş, İslam'daki mezheplerin ise küçük meselelerde farklılık gösterdikleri ve Ehl-i sünnet çatısı altında buldukları vurgulanmıştır.

1956 ortaokul din dersleri programı kapsamında hazırlanan ders kitaplarının çoğunda İslam'ın düşünce özgürlüğü bağlamında ele aldığı içtihat müessesesinin mezheplerin doğuşuna zemin hazırladığı üzerinde önemle durulduğu görülmektedir. Tüm ders kitapları birlikte değerlendirildiğinde içerikte mezheplerin ortaya çıkış sürecinin işlendiği ve daha çok ameli-fikhi yorumlara ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. Ders kitaplarında dikkat çeken en önemli boyutlardan biri de mezhepler arasındaki farklılıkların küçük ayrıntılarda olduğu ve inanç bakımından hepsinin bir olduğuna yönelik vurgudur. Böylece öğrencilere mezhepsel farklılıkların bir ayrışma ve çatışma sebebi olmadığı mesajı verilmeye çalışılmıştır.

1976 yılında yeniden hazırlanan ortaokul din dersi programı kapsamında Koçyiğit, Cerrahoğlu ve Uğur³⁵ tarafından hazırlanan ders kitabında da daha önceki ders kitaplarında olduğu gibi "İslam Mezhepleri" başlığı altında

³² Ersöz, İsmet & Derin, Yusuf ve Bağcı, Hasan. *Din Bilgisi II*, s. 54-55; Eraydın, Selçuk ve Kandemir, Yaşar. *Din Bilgisi II*, s. 55; Aksan, Halit ve Rona, Saffet. *Din Dersleri II*, s. 44.

³³ Güney, Dursun. *Din Dersleri II*. (İstanbul: Ekin Basımevi, 1963), s. 61.

³⁴ Özdemir, Sabri, *Din Bilgisi II*. (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1974), s. 68.

³⁵ Koçyiğit, Talat & Cerrahoğlu, İsmail ve Uğur, Mücteba. *Din Bilgisi III*. (Ankara: MEB Devlet Kitapları, 1977), s. 67.

mezheplerin ortaya çıkış nedenleri ve süreci üzerinde durulmuş, bazı mezheplerin İslam'ın özünden uzaklaşıp bozuk fikirlere düştükleri, Müslümanların çoğunluğu tarafından benimsenen diğer bazılarının ise dine uygun fikirlere sahip oldukları için geniş halk kitlelerince benimsendiği belirtilmiştir. 1982 ve 1992 temel eğitim Din ve Ahlak Bilgisi öğretim programına göre hazırlanan ders kitaplarında mezheplere yönelik bir içerik verilmemiştir.

2000 ilköğretim DKAB programında yukarıda da ifade edildiği gibi İslam düşüncesinde yorumlar konusuna 8. sınıfta müstakil bir ünite ayrılmıştır. Hazırlanan ders kitaplarında programdaki başlıklara uygun bir içerik hazırlanmıştır. Ünite içinde öncelikle din ve din anlayışı arasındaki fark üzerinde durularak, İslam düşüncesinde farklı yorumların ortaya çıkış süreci anlatılmıştır. Ders kitabından bir bölüm şöyledir:

“Din ile dinin anlaşılması birbirinden farklıdır. Din, vahye; dinin anlaşılması ise insanların düşünce ve yorumlarına dayanır. Din, bütün insanlara hitap ettiğinden evrensel; din anlayışı ise bireyseldir. İslam'ın geldiği ilk yıllarda Müslümanlar, dinî konularla ilgili bir sorunları olduğu zaman Hz. Muhammed'e danışarlardı... Peygamberimizin ölümünden sonra ise İslâmiyet, Arap Yarımadasının dışında çeşitli toplumlar ve uluslararası yayıldı. Böylece Müslümanlar farklı kültürlerle, örf ve âdetlere mensup insanlarla karşılaştılar. Bu da yeni dinî sorunların ortaya çıkmasına neden oldu. Müslüman bilginler, Kur'an ve sünneti yorumlayarak bu sorunlara çözümler getirdiler, çeşitli kitaplar yazdılar. Onların bu yorumları ve eserleri, din değil dinin anlaşılma biçimlerinin ürünüdür...”³⁶

Aynı ünite içerisinde “Din Anlayışındaki Farklılıklar Zenginliktir” başlıklı bir konuya yer verilerek din anlayışındaki farklılıkların bir olumsuzluk olarak değil, doğal karşılanması gerektiği üzerinde durularak bu yorumların İslam düşünce ve kültürüne zenginlik kattığı açıklanmıştır. Ayrıca İslam'daki yorum farklılıklarından birinin mutlaklaştırılmasının doğru olmadığı vurgulanmış, bu tür yorum farklılıklarının İslam'ın düşünce özgürlüğünü yansıttığı belirtilmiştir.³⁷ Ünitenin “Din Anlayışındaki Farklılıklara Dayalı Oluşumlar” başlığı altında mezhep, tarikat ve cemaat kavramları tek tek incelenmiştir. Mezheplerin bir ayrışma sebebi olmaması gerektiğine yönelik önemli vurgular yer almaktadır. Aşağıdaki ifadeler bu konudaki hassasiyeti yansıtmaktadır.

“...Mezhepler, insanlar arasında gruplaşmalara neden olmamalı ve ayrılık ögesi olarak görülmemelidir. Çünkü mezhepler, dinin anlaşılma biçimleridir. Bir insan, kim olursa olsun, hangi mezhebe mensup bulunursa bulunsun, eğer Allah'a, Hz. Muhammed'in peygamber olduğuna ve Kur'an'a inanıyorsa

³⁶ Komisyon. İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8. (İstanbul: MEB Milli Eğitim Basımevi, 2003), s. 87.

³⁷ Komisyon. İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8, s. 87-88.

Müslümandır. Her insan, Müslüman olup olamayacağına kendi özgür iradesi ile karar verir. Mezhepler, din anlayışındaki farklılıkların sonucudur ve bir insanın Müslüman olması için mutlaka bir mezhebe bağlı olması da gerekmez”³⁸

Ünitede tarikat ve cemaat kavramları üzerinden verilen içerik oldukça dikkat çekicidir. Bu iki kavramın tanımı yapıldıktan sonra olumsuz bir bakış açısıyla tarikat ve cemaatlerin toplumda kutuplaşmaya ve ayrışmaya neden oldukları, insanlar arasındaki barış ve hoşgörü ortamına zarar verdiği belirtilmiştir. Ayrıca bu tür yapılar içine giren kişilerin özgür hareket edemediği, tarikat veya cemaat liderinin görüş ve düşüncelerine göre hareket ettiği ve bunlardan uzak durulması gerektiği tavsiye edilmiştir. Bu bağlamda İslam düşüncesindeki yorum farklılıklarından mezhepler konusunda pozitif bir yaklaşım sergilenirken, tarikat ve cemaatlere önemli bir mesafe konulmuştur. Ders kitabında bu konu ile ilgili bazı bölümler şöyledir:

“Tarikat; sözlükte gidilecek yol, izlenecek yöntem, hâl ve durum anlamına gelir. Tarikatların başında şeyh denilen kişi bulunur. Tarikatlar, toplumda kutuplaşmalara ve ayrımcılıklara yol açmaktadır. Bu da insanlar arasındaki sevgi, barış ve hoşgörü ortamına zarar vermektedir. Ayrıca, tarikata bağlı olmak bireyin özgürlüğünü de kısıtlamaktadır. Çünkü bir tarikata üye olan insan, o tarikat liderinin görüş ve düşünceleri doğrultusunda hareket etmektedir. Bu durum da o kimsenin özgür düşünmemesine, kendisini geliştirememesine ve toplumda gruplaşmalara neden olmaktadır. Tekke ve zaviyelerde insanların dinî duyguları sömürülmektedir. Bütün bunlardan dolayı 30 Kasım 1925’te ülkemizde tekke ve zaviyeler kapatılmış, tarikatlar yasaklanmıştır. Bizler de dinimize aykırı bu tür oluşumlardan uzak durmalıyız. Dinimizi Kur’an’dan öğrenmeliyiz. Bilmediğimiz konularda devletin resmî kurumlarına ve eğitimli kişilere başvurmalıyız”

“Din anlayışındaki farklılıklara dayalı oluşumlardan biri de cemaatlerdir. Dinî cemaatlerde kişiler, cemaat önderi sayılan kişinin görüşlerini benimseyip o doğrultuda davranmaktadır. Dini de cemaat önderinin belirlediği biçimde anlamakta ve algılamaktadır. Tarikatlar gibi dinî cemaatler de toplumda sevgi, barış, hoşgörü ve güven ortamını bozmakta, düşmanlıklara neden olmaktadır...Dinimiz; hoşgörüsüzlüğe ve ayrımcılığa neden olan gruplaşma ve cemaatleşmeyi yasaklamıştır. Kur’an, kardeşlik ve birlikteliği övmüş, bölünmeyi ve gruplaşmayı zararlı görmüştür...Kişinin başkasının aklı ve kararı ile hareket etmesi doğru değildir. Bizler de cemaatlerin zararlı oluşumlar olduğunu bilmeli ve bunlardan uzak durmalıyız. Dinimizi Kurandan öğrenmeliyiz. Bunun için Kuranın Türkçe açıklamalarını okumalıyız”³⁹

³⁸ Komisyon. İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8, s. 91.

³⁹ Komisyon. İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8, s. 91-93.

Ünitenin diğer konularında ise dinde zorlama olmadığı ayetler ve peygamberimizin örnek hayatıyla desteklenerek izah edilmiştir. Ayrıca laikliğin din ve vicdan özgürlüğünün garantisi olduğu açıklanmıştır.

Mezhep haricinde tarikat ve cemaat kavramları ilk defa bir ders kitabında açık bir şekilde ele alınarak öğrencilere net mesajlar verilmiştir. Ders kitabının muhtevasında tarikat ve cemaatlerin İslam için zararlı oluşumlar olduğu ve devlet tarafından yasaklandığının belirtilmesi Cumhuriyet ideolojisinin din anlayışını yansıtmaktadır. Her ne kadar tarikat ve cemaat yapılanmaları ile ilgili olumsuz birçok örnek olsa da sosyolojik bir gerçeklik olan cemaat ve tarikatların tamamının yanlış ve sakıncalı olarak belirtilmesi tartışmaya açık bir konudur. Mezheplerin bu kategoride değerlendirilmemesi ise onların daha çok inanç ve ibadet konuları ile ilişkilendirilmesinden kaynaklanmaktadır.

2000 ilköğretim DKAB programı ders kitabındaki ünite bir bütün olarak değerlendirildiğinde önceki ders kitaplarına göre bazı farklılıklar dikkati çekmektedir. 2000 DKAB programı ders kitabında itikadi-siyasi, ameli-fikhi ve tasavvufi yorumlar hakkında doğrudan bir açıklama yapılmamış, daha çok kavramsal genel bir anlatım tercih edilmiştir. Ders kitabında mezhepler bir ayrışma değil, İslam düşünce geleneğinde bir zenginlik olarak değerlendirilirken, tasavvufi yorumlar kapsamında ele alınabilecek tarikat ve cemaatler ise ayrışma sebebi görülerek sakıncalı bulunmuştur.

2006 ilköğretim DKAB programı 8. sınıf ders kitabında da önceki kitaplarıdaki gibi İslam düşüncesindeki yorum farklılıklarının ortaya çıkış süreci üzerinde durularak Hz. Peygamberden sonra ayet ve hadislerin farklı yorumlanmasından dolayı farklılıklar oluştuğu, dinin vahye, din anlayışlarının ise insanların algılama ve yorumlarına dayandığı, din anlayışının hiçbir zaman dinin özüne ters düşmemesi gerektiği anlatılmıştır.⁴⁰ İslam düşüncesindeki yorum farklılıklarının ortaya çıkmasında etkili olan unsurlar bu ders kitabında da konu edilmiş, bu bağlamda insanların yapısı ve toplumsal değişimlerden bahsedilmiştir. Dinde zorlama yoktur başlığında da bir önceki programın ders kitabındaki benzer içeriğe yer verilmiştir.

2006 ilköğretim DKAB programına göre hazırlanan 8. sınıf ders kitabında mezhepler konusuna yer verilirken, tarikat ve cemaatler ile ilgili içerik bu ders kitabından çıkarılmıştır. Mezhepler konusunda ise daha önceki ders kitaplarıdaki bilgiler tekrar edilmiş, İslam düşüncesindeki yorumların, dindeki anlayış farklılıklarından kaynaklandığı ve her Müslümanın kendisi için en uygun olanını tercih edip ona bağlanabileceği belirtilmiştir. Ayrıca günümüze kadar varlığını

⁴⁰ Akgül, Mehmet & Yıldırım, Ramazan ve diğerleri. İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8. (İstanbul: MEB Feza Gazetecilik, 2007), s. 73-74.

sürdüren yorum biçimleri; inançla ilgili, fıkhi ve tasavvufi yorumlar olmak üzere üçe ayrılmıştır.⁴¹

Ünite içindeki “Din Anlayışındaki Farklılıklar Niçin Zenginliktir?” konusunun içeriği 2000 ders kitabındaki “Din Anlayışındaki Farklılıklar Zenginliktir” başlığının altındaki içerikle büyük oranda örtüşmektedir. 2010 ilköğretim DKAB programı kapsamında yazılan ders kitabında 2006 ders kitabındaki içerik korunmuştur. 2010 ilköğretim DKAB programına göre hazırlanan ders kitabındaki en önemli değişim, Alevilik-Bektaşiliğe ayrılan içeriğin arttırılmasıdır.

Lise din dersi kitaplarında İslam düşüncesindeki yorum farklılıklarına 1967 ders kitabında “Semavi Dinler Arasındaki Ortak özellikler” konusunda Yahudilik ve Hıristiyanlığın mezheplerinden bahsedildikten sonra İslam dinindeki dört Ehl-i Sünnet mezhebi kısaca açıklanmıştır.⁴² Bir diğer ders kitabında ise sözlük bölümünde mezhep kavramının tanımına yer verilerek mezhebin gidilen, tutulan yol, bir dinin şubelerinden her biri olduğu belirtilmiştir.⁴³ 1967 lise din dersi kitaplarında mezhepler bağlamında sadece Ehl-i Sünnet içindeki dört mezhebe dair sınırlı bir içerik verilmiştir.

1982 programına göre basılan 11. Sınıf ders kitabında “Türk- İslam Kültür ve Uygarlığı” ünitesinde itikadi, fıkhi ve tasavvufi yorumlara birlikte değinilmekle birlikte daha çok tasavvuf konusu üzerinde durulmuştur. “İslâm Düşüncesi ve Tasavvuf” başlığının altında kelam alanında itikadi yorumlardan Mutezile, Eşarilik ve Maturidilik’ten bahsedilmiş, tasavvuf konusunda tasavvuf düşüncesi açıklanmış, tarikat, tekke kavramları izah edilmiş ve Hasan Basri, Rabia Adeviye, Zunnun-i Mısri, Beyazid Bistami, Muhyiddin İbn Arabi gibi önde gelen tasavvufçulara yer verilmiştir. 11. Sınıf ders kitabında mezheplere dair daha çok kurucu şahsiyetler bağlamında “İslam Din Bilimleri ve Türk Bilginleri” başlığında da atıflar yapılmıştır. 1992 ortaöğretim DKAB programı ders kitabında da aynı içerik verilmiştir.

1982 11. sınıf ders kitabında tarikat kavramı ile ilgili değerlendirme dikkat çekmektedir. 2000 ilköğretim programı için hazırlanan ders kitabında tarikatlar ile ilgili negatif bir bakış açısı söz konusu idi. Bu ders kitabında da tarikat kavramına dair ilk başta betimsel bir açıklama yapılmış olsa da tarikat liderlerinin halkın dini duygularını sömürmesi ve Atatürk’ün tekke ve zaviyeleri kapatması üzerinden önemli bir mesafe konulduğu görülmektedir. Ders kitabındaki ilgili bölüm şöyledir:

⁴¹ Akgül, Mehmet & Yıldırım, Ramazan ve diğerleri. İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8. s. 79.

⁴² Halacaoglu, Abdullah. *Lise ve Dengi Okullar için Din Bilgisi I-II*. (İstanbul: Dizerkonca Matbaası, 1974), s. 92.

⁴³ Okutan, Ömer. *Lise ve Dengi Okullar için Din Bilgisi I-II*. (İstanbul: İnkılap ve Aka Basımevi, 1980), s. 137.

“...Özellikle on ikinci yüzyılın sonlarından itibaren, halk üzerinde büyük etkileri olan sûfler yetişti. Bu mutasavvıflardan her birinin adının çevresinde bir takım tarikatlar oluştu. «Tarikat» kelimesi, «yol» anlamına gelir. Dolayısıyla kelime, sûfiyi Allah’a götüren yol anlamında kullanılmıştır. Tarikat, bir sûfi kardeşliği kuruluşudur. Bu kuruluşun eksenini, Şeyh’tir. Şeyh’in kaldığı ve kılavuzluk ettiği yere tekke veya zaviye denir. Şeyh’e tabi olan kimseye ise mürit adı verilir...Tasavvufun, Türk toplumunun hayatı üzerinde çok büyük etkileri olmuştur. Türklerin Müslüman olmalarında ve Anadolu’nun İslamlaşmasında süflilerin emeği büyüktür...

Ne yazık ki son yüzyıllarda tasavvuf hareketinde de yer yer bazı olumsuz gelişmeler oldu. «Şeyh» ünvanını alan bazı insanlar, halkın saf inançlarını sövmeye başladılar. «Keramet» adı altında birçok gereksiz davranışlar ortaya kondu ve geniş halk kitleleri aldatılmak istendi. Bilgisiz birçok insanlar, kendilerini bile kurtaracak durumda olmayan kimselerin arkasına düştüler. İslam’ın ahlâkî ve ruhanî ideallerine ters düşen bir takım düşünce ve uygulamalar sergilendi. Söz-gelişi, bazı İslâm ulularının mezarları, İslam’ın tevhit inancını zedeleyecek ölçüde saygı gördü. Bütün bunların İslâm dünyasının gerilemesinde çok büyük bir payı oldu.

Bu söylenenler bizim ülkemizde de oldu. Atatürk tekkeleri kapatılarak bu çöküntüye son verdi. İslâm dünyasında buna cesaret eden tek lider, Atatürk’tür. O, Müslüman bir ülke olan Türkiye’mizin medeniyet yolunda ilerlerken Şeyhlik, müritlik ve dervişlik kılığı altında karşımıza çıkanlara ihtiyacı olmadığını apaçık bir biçimde gösterdi”⁴⁴

2005 yılında ortaöğretim DKAB programı yenilenmiş ve İslam düşüncesindeki yorumlara ders kitaplarında daha fazla yer ayrılmıştır. 11. sınıf ders kitabında “İslam Düşüncesinde Yorumlar” ünitesinde dini anlamadaki yorum farklılıkları sonucu oluşan kurumlar olarak tarikat, cemaat ve mezhepler sayılmıştır. Tarikat ve cemaat kavramları ders kitabında başka yerde geçmemiştir. İslam düşüncesindeki yorum farklılıklarının sebepleri ise daha önceki ders kitaplarındaki argümanlarla izah edilmiş, bu kapsamda toplumsal, kültürel, siyasi, coğrafi, insani farklılıklar ve dini metinlerden kaynaklanan sebeplerden bahsedilmiştir.⁴⁵

Ders kitabında İslam düşüncesindeki yorum farklılıkları itikadi-siyasi, ameli-fıkhi olarak ele alındıktan sonra birleştirici unsurlarından bahsedilerek bu farklılıkların öğrenciler tarafından bir ayrışma nedeni olarak görülmemesi

⁴⁴ Aydın, Mehmet. *Lise ve Dengi Okullar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 3. sınıf*. (Ankara: MEB Başbakanlık Basımevi, 1982), s. 102-104.

⁴⁵ Balcı, Mahmut & Paça, Hüseyin ve diğerleri. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11*. (İstanbul: MEB Feza Gazetecilik, 2006), s. 58-59.

amaçlanmıştır. Benzer bir perspektif 1967 lise din dersi kitaplarında da kullanılmış, İslam mezhepleri arasında küçük farklılıklar dışında bir bütünlük olduğu vurgulanmıştır.

12. sınıf ders kitabında bu konunun devamı niteliğinde tasavvufi yorumlara yer verilmiş, tasavvuf düşüncesi geniş bir şekilde incelendikten sonra Türk-İslam kültüründeki önemli tasavvufi düşünceler açıklanmıştır. Sonrasında ise “Birlikte Yaşama ve Hoşgörü Kültürü” başlığında İslam düşüncesindeki yorumların zenginlik olduğu ifade edilmiştir.⁴⁶

Birlikte yaşama ve hoşgörü kültürünün ele alınması ve öğrenciye değer olarak kazandırılması çoğulculuk açısından önemli bir gelişmedir. Bu bağlamda programın ilkeleri, vizyonu, genel amaçlarında olduğu gibi ders kitaplarında da mezheplerüstü çoğulcu bir din anlayışının benimsendiği söylenebilir.

2010 ortaöğretim DKAB programı için hazırlanan ders kitapları da 2005 ortaöğretim ders kitaplarına birkaç değişikliğin dışında benzerlik göstermektedir. Bu değişiklikler içeriğe yönelik değil ders kitabının düzenine yönelik şekil değişiklikleridir. Tarikat kavramına yönelik ders kitabında bir bilgi verilmemesine rağmen ünitenin hazırlık sorularında tarikat kavramının öğrenciler tarafından araştırılması istenmiştir.

3. İslam Düşüncesinde Siyasi-İtikadi Yorumlar

Müslümanlar arasında ortaya çıkan siyasi olaylar sonrasında bazı mezhepler ortaya çıkmıştır. İslam tarihinde siyasi sonuçları itibarıyla en önemli ayrışma Hz. Peygamberin vefatı sonrası gerçekleşen halifenin seçilmesi hadisesi ile gerçekleşmiştir. Literatürde siyasi mezhepler olarak Şia, Haricilik, Mürcie ve Mutezile'nin isimleri zikredilmektedir. Bu siyasi mezheplerin zaman içinde kendi inanç sistemlerini oluşturarak itidadi mezheplere dönüştükleri de belirtilmektedir. İtikadi mezhepler dinin inançla ilgili meselelerinde ayrılığa düşülmesiyle ortaya çıkmışlardır. Daha önce siyasi oluşumlar olarak teşekkül eden Şia, Mutezile zaman içinde inançla ilgili farklı yorumlar getirerek itikadi mezhep özelliği kazanmışlardır. Ayrıca Maturidilik, Eş'arlık, Selefiye, Cebriyye, Kaderiyye gibi itikadi mezhepler teşekkül etmiştir.⁴⁷

İlkokul düzeyinde siyasi-itikadi yorumlar kapsamında ilk defa 1926 ilk mektep programına göre yazılan ders kitabında bilgi verilmiştir. Daha sonraki ilkokul din dersi kitaplarında mezheplere dair herhangi bir içeriğe yer

⁴⁶ Akgül, Mehmet & Kara, Ahmet ve diğerleri. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12*. (İstanbul: İmaj İç ve Dış Tic., 2008), s. 73-74.

⁴⁷ Bulut, Halil İbrahim. *Dünden bugüne Siyasi-itikadi İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 29-31.

verilmemiştir. Yusuf Ziya Yörükan'ın "İslam Dini" adlı 5. sınıf kitabında itikadi mezheplerin ortaya çıkışı ile ilgili şu bilgiler aktarılmıştır.⁴⁸

"İslam birçok ülkeye yayılınca ibadet hususunda bazı ufak farklar husule geldiği gibi fikir ve itikatta da farklar çıkmaya başlamıştır. Fakat itikatta büyüğü küçüğü olmaz. Bu sebeple fikirlerde farklar olması Müslümanları birbirine düşman etmeye başlamış bu yüzden bazı yerlerde dâhili ihtilaller ve muharebeler çıkmıştır. Bu hali gören hakiki âlim Müslümanlar Kuran ve peygamberimizin efa-lini ve sözlerini gizlice tetkik ederek eserler vücuda getirmişler ve bu ihtilafların önüne geçmeye çalışmışlardır. Bunlar içinde en ziyade muvaffak olan İmam Eş'ari ile İmam Matüridi'dir".

Yusuf Ziya'nın ders kitabında itikadi mezheplerin çıkışı Müslümanlar arasında çıkan çatışmalara bağlanmış ve bu çatışmaların giderilmesi ve barışın sağlanması için İslam alimlerinin eserler telif ettikleri belirtilmiştir. Çığıracan'ın⁴⁹ ders kitabında da Yusuf Ziya'nın ders kitabındaki bilgilere benzer ifadeler yer almıştır:

"Bundan sonra bazı münafıklar İslâmlar arasına hurafeler yayarak, fesatlar sokarak itikatlarını bozmağa başladıklarından İslam'ın hamiyetli âlimleri ortaya atıldılar, Müslümanların hakikî itikatlarını tespit ettiler. Bu suretle (Tevhit ve kelâm) ilmini vücuda getirdiler. (Ebumansurumatüridî) ile (İmamı -eş'ari) kelâmında imam olmuşlardı"

İlkokul düzeyinde itikadi yorumlara yer veren her iki kitapta da mezhep imamlarının İslam içindeki ihtilafı giderdikleri ve çalışmalarıyla İslam'ın inanç esaslarını hurafelerden korudukları ve Müslümanları bir arada tuttukları ifade edilmiştir.

Ortaokul düzeyinde itikadi mezheplere ilk defa 1956 programına göre hazırlanmış Ülkü'nün⁵⁰ 7. sınıf ders kitabında yer verilmiştir. Ders kitabında Ehl-i sünnet ve Ehl-i bid'at mezheplerden bahsedilmiştir.

"İnanış yani, itikat bakımından mezhepler ikiye ayrılır: 1- Ehli sünnet, 2- Ehli bid'at. Ehli sünnet: Hazreti Peygamberin yolundan yürüyenlerin itikadi mezhebidir. Ehli Bid'at: Hazreti Peygamberin yolundan ayrılarak, kendilerinin ortaya attıkları bir takım sapık fikirlere inananların mezhebidir. Ehl-i sünnet mezhebi de, teferruatta Matüridi ve Eş'ari mezhebi olmak üzere ikiye ayrılır. Biz Türkler, inanış bakımından Ehl-i sünnet ve'l cemaatten olup, Matüridi mezhebindeniz. Bu mezhep, dini inanışlara daha çok bağlı ve sadıktır"

⁴⁸ Yörükan, Yusuf Ziya. İslam Dini, s. 36.

⁴⁹ Çığıracan, İbrahim Hilmi. *Türk Çocuğunun Din Kitabı*, s. 47.

⁵⁰ Ülkü, Hayati. *Din Dersleri II*, s. 58.

Ülkü'nün ders kitabında yer alan bu ayırım aslında tüm ders kitaplarında yer alan sünni bakış açısını yansıtmaktadır. Türklerin Hanefi ve Maturidi mezhebine bağlı olduğu söylemi ise 1982'ye kadar belli vurgularla devam etmiştir. İtikadi mezheplere 1976 ortaokul programına göre yazılan 8. Sınıf ders kitabında da yer verilmiştir.

"İslâm Dininde ilk fikir ayrılığı inanç esaslarında oldu. Onun fikir özgürlüğüne gösterdiği saygıyı kötüye kullananların da etkisiyle Üçüncü Halife Hz. Osman şehit edildi; ortaya bir takım kargaşalıklar çıktı. Daha sonra, Hz. Ali devrindeki bazı olaylar da bunlara eklenince Hariciler, Kaderiye, Cebriye, Mürcie gibi fikir mezhepleri meydana geldi. Bunların her biri, diğerinden farklı görüşlere saplanıp kaldılar. İslâm Dininin özüne uymayan bu fikir mezhepleri karşısında onun gerçek görüşlerini savunan ve Müslümanların çoğunluğunu oluşturan gruba Ehl-i Sünnet (sünnete bağlananlar) denildi. İtikat, yani iman ve inanç konusunda Ehl-i Sünnet görüşünü Maturidîlik ve Eş'arîlik mezhepleri temsil eder oldu"⁵¹

1956 programına göre basılan ders kitaplarında itikadi mezheplere kısmen yer verilirken 1976 programı için basılan ders kitabında itikadi mezheplerin ortaya çıkışı açıklanmış ve mezheplerin ismi zikredilmiştir. Her iki programa göre hazırlanan ders kitaplarında mezhepler Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at ayrımına tabi tutulmuş, Ehl-i Sünnet kavramı açıklanmış ve yoldan çıkmış mezheplerin isimlerine yer verilmiştir. Hariciler, Kaderiye, Cebriye, Mürcie gibi mezheplerin Ehl-i sünnete bağlı kalmadığı ifade edilmiştir.

Ortaokul düzeyinde 1982, 1992 ve 2000 ilköğretim programları kapsamında hazırlanan ders kitaplarında inanç ile ilgili yorumlara yer verilmemiş, 2006 ilköğretim programı 8. Sınıf ders kitabında inançla ilgili yorumlar tekrar konu edilmiştir. Ders kitabında inançla ilgili yorumlar tanımlandıktan sonra bunların ortaya çıkışına etki eden süreçlere dair bilgi verilmiş ve İslam bilginlerinin şüphe duyulan konuları gidermek için inanç esaslarını sistemleştirdikleri üzerinde durulmuştur.⁵²

Ders kitabında ayrıca inançla ilgili yorumların temel amaçlarına işaret edilmiş ve bunlar maddeler halinde sayılmıştır. Bu kapsamda inançla ilgili yorumların, *İslam dininin temeli olan tevhit inancı hakkında doğru ve sağlam bilgiler sunmayı, İman esaslarını anlaşılır bir şekilde yorumlayı ve açıklamayı, din adına doğruyu ve gerçeği arayanlara yol göstermeyi, İslam'a ve diğer kutsal değerlere yöneltilen eleştirilere cevap verip onları çürütmeyi, hurafe ve batıl inançların neler*

⁵¹ Koçyigit, Talat & Cerrahoğlu, İsmail ve Uğur, Mücteba. *Din Bilgisi III*, s. 67.

⁵² Akgül, Mehmet & Yıldırım, Ramazan ve diğerleri. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi* 8. s. 80.

*olduğunu tespit ederek Müslümanları bu konuda bilgilendirmeyi amaçladıkları sıralanmıştır.*⁵³

8. sınıf ders kitabında inançla ilgili yorumların ortaya çıkış nedenleri, çalışma alanları, amaçları ve İslam'a sundukları katkılar basit ve özlü bir şekilde açıklanmış, öğrencilerin bu farklılıkları anlayarak daya duyarlı bir tutum geliştirmeleri amaçlanmıştır. Ders kitabında inançla ilgili yorumlar kapsamında sadece Matüridilik ve Eşarilik'ten bahsedilmesi bir sınırlılık olarak değerlendirilebilir. Ancak öğrencilerin gelişim özellikleri dikkate alınarak çok fazla ayrıntıya girmemeye özen gösterildiği ve Türkiye'de Müslümanların çoğunluğu tarafından kabul edilen bu iki mezhebe yer verildiği anlaşılmaktadır. 2010 ilköğretim DKAB programına göre hazırlanan 7. sınıf ders kitabındaki itikadi mezheplerle ilgili içerik, 2006 programı için hazırlanan ders kitabındaki içerikle bazı sadeleştirmeler dışında aynıdır.

Lise düzeyinde siyasi-itikadi yorumlar kapsamında 1982 ve 1992 ortaöğretim DKAB programı için hazırlanan ders kitabında "İslam Düşüncesi ve Tasavvuf" konusunda Kelam akımlarından dolayı olarak bahsedilmiştir.⁵⁴ 2005 ve 2010 ortaöğretim programlarında ise kelam akımları, siyasi-itikadi yorumlar şeklinde isimlendirilerek yer almıştır. 1982 ve 1992 ortaöğretim 11. sınıf ders kitaplarında inançla ilgili yorumların, İslam'ın kaza-kader, akıl-vahiy ilişkisi, nübüvvet gibi inanç konularını inceledikleri, tartışmalı meselelere çözüm üreterek İslam'ı diğer inançlara karşı savunmaya çalıştıkları vurgulanmıştır. Kelam akımları olarak ise Mutezile, Matüridiye ve Eşariyye ele alınmıştır.

2005 ortaöğretim DKAB 11. sınıf ders kitabında siyasi-itikadi yorumların ne olduğu ve nasıl ortaya çıktığına yönelik bilgiler aktarılmıştır. Ders kitabında bu yorumların, İslam içinde bir zenginlik olduğu ve İslam'ın temel prensiplerinde birleştikleri vurgulanmıştır. Siyasi-itikadi yorumların İslam'ın inanç meselelerini çözmek için ortaya çıktığı belirtilerek siyasi-itikadi yorumlar kapsamında Haricilik, Şiilik, Mu'tezile, Matüridilik ve Eşarilik'ten bahsedilmiştir.

"Düşünce özgürlüğünü benimseyen ve akla önem veren bir dinde, farklı yorumların ve mezheplerin ortaya çıkması, kaçınılmaz bir ihtiyaçtır. Her ne kadar kısa zaman aralıklarında bazı aşırı fikirler Müslümanlar içinde belirmişse de bu durum Müslümanların tamamına sirayet etmemiştir. Gerek siyasi gerekse itikadi konulardaki ayet ve hadislerin yorumları nedeniyle farklı görüşler ortaya atılmıştır. Ancak bu farklı yaklaşımlar, Müslüman bilginlerce tartışma konusu yapılmış ve gerçeği bulmaya katkı sağlayan çabalar olarak görülmüştür. Bu sebeptendir ki İslam âlemi içinde meydana gelen mezheplere dinî zenginlik olarak bakılmış

⁵³ Akgül, Mehmet & Yıldırım, Ramazan ve diğerleri. İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8. s. 80.

⁵⁴ Aydın, Mehmet. *Lise ve Dengi Okullar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 3. sınıf*. s. 96.

ve İslam'ın ruhuna ters düşmeyen ekoller hoşgörüle karşılanmıştır. Bu nedenle İslam'ın temel inanç esaslarını benimseyen hiçbir dinî anlayış İslam dışı değildir.⁵⁵

2010 ortaöğretim DKAB 11. sınıf ders kitabında da itikadi-siyasi yorumlarla ilgili benzer bir açıklamaya yer verilmiştir.⁵⁶ 2005 ve 2010 ortaöğretim DKAB programına göre yazılan ders kitaplarındaki içerik 1982 ve 1992 ders kitaplarına göre daha yüzeyseldir. 2005 ve sonrasındaki ders kitaplarında akla verilen öneme vurgu yapılmakta ve vahyin özüne ters düşmeyen yorum farklılıkları zenginlik olarak değerlendirilmektedir.

Eğitim kademesi bağlamında bir değerlendirme yapıldığında ise ortaokul ders kitaplarının lise ders kitaplarına göre daha basit ve açıklayıcı bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Lise düzeyinde öğrencilerin gelişim özellikleri de dikkate alınarak ortaokul ders kitaplarına göre daha tatmin edici ve yeterli bir içeriğin verilmesi sağlanabilir. Böylece İslam düşüncesindeki bu yorum farklılıklarının anlaşılması ve bunlara karşı duyarlı olunmasına katkı sağlanabilir.

Siyasi-itikadi yorumlar kapsamında ders kitaplarındaki içerik dikkate alındığında Haricilik, Şia, Mutezile, Maturidilik ve Eşarilik olmak üzere beş mezhep üzerinde durulduğu görülmektedir. Bu mezheplerin her birini müstakil olarak değerlendirmek bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bu nedenle sadece bu beş mezheple ilgili genel bazı tespitlerle yetinilecektir. Siyasi itikadi yorumlardan Haricilik ders kitaplarında yüzeysel olarak ele alınmış, hoşgörüsüz ve katı yaklaşımı nedeniyle çok fazla rağmet görmediği belirtilmiştir. Şiilik de ders kitaplarında çok geniş yer bulmamıştır. Daha çok siyasi bir mezhep veya topluluk olarak değerlendirilmiş, birleştirici bir unsur olarak Ehlibleyt kavramı etrafında bilgiler aktarılmıştır. Öğretim programın din bilimsel yaklaşımı gereği tartışmalı konulara girilmemiştir. Mutezile tüm ders kitaplarında itikadi bir mezhep olarak değerlendirilmiş, Kelam ilminin oluşması ve gelişmesine önemli katkıları olduğu belirtilmiş, İslam'ın savunulmasında akli ve felsefi delilleri kullandığına vurgu yapılmıştır. Mutezile ile ilgili Kelam literatüründe zikredilen tartışmalı konulara girmemeye özen gösterilmiştir. Maturidilik kapsamında mezhebin tarihsel gelişim süreci ve kurucusu İmam Maturidi hakkında yeterli sayılabilecek düzeyde bilgiler aktarılmış, Maturidiliğin inanç konularının akılla kavranabileceğine yönelik düşünceleri doğrultusunda akla verdiği öneme vurgu yapılmıştır. Maturidilik kapsamında özellikle İmam Maturidi ile Ebu Hanife merkezi bir konumda değerlendirilmiştir. Bunda Türk İslam devlet ve toplum geleneğinde itikatta Maturidiliğin, amelde ise Hanefiliğin benimsenmiş olmasının büyük etkisi bulunmaktadır.

⁵⁵ Balcı, Mahmut & Paça, Hüseyin ve diğerleri. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11*, s. 61.

⁵⁶ Koç, Eyüp & Şimşekçakan, Musa ve diğerleri. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11*, (Ankara: MEB Saray Matbaacılık, 2012), s. 64.

Eş'arilik mezhebi de Maturidilik gibi Ehli Sünnet içinde değerlendirilmiş ve bu mezhebin inançla ilgili temel fikir ve düşünceleri yeterli bir şekilde açıklanmıştır. Mezhebin kurucusu olarak İmam Eş'ari'nin hayatı hakkında da öğrencilerin seviyesine uygun şekilde bilgiler verilmiştir. Maturidilikle ilgili bilgilerin Eş'ariliğe göre nispeten daha geniş olduğu söylenebilir.

4. İslam Düşüncesinde Ameli-Fıkhi Yorumlar

Hz. peygamberin hayatında vahiy devam ettiği için dini hayata ve hukuki işlere dair meseleler kendisi tarafından çözümleniyordu. Ancak Hz. Peygamberin vefatıyla beraber vahiy kesilde ve toplumda yeni ortaya çıkan durumlara karşı içtihatla başvurulması gereği doğdu. İslam alimleri toplumun karşılaştığı yeni meselelere Kuran ve Sünnete dayanarak ve kendi bilgilerini kullanarak çözümler üretmeye başladılar. Böylece fıkhi-ameli birçok mezhep ortaya çıkmış ama günümüze kadar bazıları devam edebilmiştir. Bu mezhepler, Hanefilik, Şafilik, Hanbelilik, Malikilik ve Caferiliktir.⁵⁷

İslam düşüncesinde fıkıh mezheplerinin nasıl ortaya çıktığı, niçin farklı fıkıh mezhepleri oluştuğu gibi çeşitli sorulara cevap bulabileceğimiz içerik ders kitaplarında farklı başlıklar ve konular altında yer almıştır. 2005 ortaöğretim ve 2006 ilköğretim DKAB programlarına kadar din dersi kitaplarında fıkhi yorumlar daha çok dört büyük mezhep şeklinde belirtilmiş, bu program ve ders kitapları ile birlikte İslam düşüncesinde yorumlar sistematik bir şekilde düzenlenerek fıkhi-ameli yorumlar müstakil bir başlık olarak yer almaya başlamıştır.

İlkokul düzeyinde 1926 ilk mektep müfredatına göre yazılan ders kitaplarında fıkhi yorumlara "mezhepler" konusu içinde değinilmiş ama daha sonra hiçbir ilkokul programında ve ders kitabında mezheplere yer verilmemiştir. Çığıracan'ın⁵⁸ ilkokul 5. sınıf ders kitabında mezhepler Sünni ve Şii mezhepler şeklinde iki ana kategoriye ayrılarak verilmiştir. Hanefilik, Şafilik, Malikilik ve Hanbelilik dört büyük Sünni hak mezhep olarak değerlendirilmiş, Zeydilik, Caferilik, İsmaililik, Nusayrilik ve Mütevaliye gibi mezhepler ise Şii mezhep kategorisine dahil edilmiştir. Yörükân⁵⁹ ise Ehli sünnet fıkhi mezhepler olarak Hanefilik, Şafilik, Malikilik, Hanbelilik, Zeydilik'ten bahsetmiştir. Ders kitabından bir bölüm şöyledir:

"Peygamberimiz vefat ettikten sonra üzerinden yüz sene kadar geçti. Müslümanlık her yöne dağılır... Her memleket halkı İslamiyet'i kendi bildikleri kadar anlamışlardı. Bazı yerlerde namaz elleri bağlı olarak bazı yerlerde koy verilmiş olduğu halde kılınyordu. Bu gibi karışıklıklara meydan vermemek için o zamanın

⁵⁷ Bulut, Halil İbrahim. *Dünden bugüne Siyasi-itikadi İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 95.

⁵⁸ Çığıracan, İbrahim Hilmi. *Türk Çocuğunun Din Kitabı*, s. 59-63.

⁵⁹ Yörükân, Yusuf Ziya. *İslam Dini*, s. 35.

en büyük âlimleri kitaplar yazdılar ve Peygamberimizin nasıl ibadet ettiğini ve ashabının nasıl anlattığını araştırdılar. Bunların en birincisi İmam Azam Ebu Hanife'dir. İkincisi Şafii'dir. Üçüncüsü İmam Malik, dördüncüsü İmam Ahmet bin Hanbel'dir. Beşincisi Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd bin Ali'dir... Fakat bu beş zatın fikirlerinde kitaplarında ve bunların fikirlerini kabul edenlerde birbirine karşı husumet olmadığı gibi hiç birinde İslamiyet'e münafi bir şey yoktur. Bunların hepsine Ehli Sünnet ve'l Cemaat mezhebi denir. Aradaki ihtilaf gayet ufak teferuat kaidelerdedir ve ehemmiyetizdir..."

1956 ortaokul din dersleri programına göre hazırlanan ders kitaplarında İslam'da mezheplerin doğuşu ile ilgili kısa bilgiler verilmiş ve Ehli Sünnetin dört büyük mezhebi sayılmıştır. Ortaokul din dersi kitaplarında ilkokul ders kitaplarındaki gibi Sünni-Şii ayrımı yer almamış, sadece dört mezhepten bahsedilmiştir. 1976 ortaokul din dersi kitabında da mezheplerin doğuş sebepleri üzerinde durulmuş, ayrıca dört büyük mezhebin adı zikredilerek Müslümanların büyük çoğunluğunun inanç esasları konusunda Ehli Sünneti, ibadet konusunda ise bu dört mezhebi oluşturdukları belirtilmiştir.⁶⁰ 1982 ve 1992 ilköğretim DKAB programlarına göre hazırlanan ders kitaplarında doğrudan mezheplere yönelik bir içerik tespit edilememiştir. Sadece 7. sınıf ders kitabında "Türkler ve Müslümanlık" ünitesinde Ebu Hanife'den bahsedilerek "Dört hak mezhepten biri olan Hanefi mezhebinin kurucusudur" denmiştir. 2000 ilköğretim programı ve ders kitaplarında "Dindeki Anlayış Farklılıkları" ünitesinde mezhep kavramı üzerinde durulmuş olmakla birlikte fihhi mezheplerden bahsedilmemiştir.

2006 ilköğretim DKAB programı ve ders kitaplarında daha öncede belirtildiği üzere İslam düşüncesindeki yorumlar üç kategoride incelenmiştir. Bunlardan birisi de fihhi yorumlardır. Ders kitabında bu konudaki açıklamalardan bir bölüm aşağıda yer almaktadır.⁶¹

"İslam dininde inanç esaslarının yanı sıra uygulamaya yönelik olan ilke ve öğütler de vardır. İşte fihhi yorumlar, dinin ibadet boyutu ve günlük hayatla ilgili olan diğer konuları ele alır. Temel İslam bilimlerinden biri olan fıkıh, ibadetler hakkında açıklayıcı bilgiler verir. Namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibadetlerin nasıl ve ne zaman yapılacağını ayrıntılı bir şekilde açıklayan yorumlara, fihhi yorumlar denir..."

2006 ilköğretim DKAB programı kapsamında hazırlanan 8. sınıf ders kitabında 1982 öncesindeki Ehl-i Sünnet vurgusu yapılmamış, fihhi yorumların dinin ibadet ve günlük işler boyutu ile ilgilendiği üzerinde durulmuştur. 2010 ilköğretim DKAB programı kapsamında hazırlanan ders kitabında da benzer bir bakış

⁶⁰ Koçyiğit, Talat & Cerrahoğlu, İsmail ve Uğur, Mücteba. *Din Bilgisi III*, s. 67.

⁶¹ Akgül, Mehmet & Yıldırım, Ramazan ve diğerleri. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8*. s. 81.

açısı yer almaktadır. Bu ders kitaplarında programın dinbilimsel yaklaşımı gereği daha mezheplerüstü ve çoğulcu bir dil ve anlatıma özen gösterildiği görülmektedir.

Lise düzeyinde 1967 lise din dersleri programına göre hazırlanan bazı ders kitaplarında semavi dinlerin ortak özellikleri bağlamında diğer dinler gibi İslam'ında mezhepleri konu edilmiş ama ne mezheplerin doğuşuna ne de tasnifine değinilmmiştir. Sadece Ehl-i Sünnet'in dört fıkıh mezhebinden bahsedilmiştir (Halacaoğlu, 1974, 92). 1976 yılında güncellenen programa göre basılmış lise din dersi kitaplarında mezheplere dair herhangi bir bilgi yer almamıştır. 1982 yılına gelindiğinde mezheplere yönelik müstakil bir konu olmamakla beraber "Türk-İslâm Kültür ve Uygarlığı" ünitesinde "İslâm'da Din Bilimleri ve Türk Bilginleri" konusunda "Fıkıh" başlığı içinde mezheplere dair tek bir paragrafta yer verilmiş, mezheplerin isminden ve nerelere yayıldığından bahsedilmiştir.⁶²

"Bugün yaşayan dört Fıkıh Mezhebi, yani Hanefî, Mâlikî, Şafîî ve Hanbelî mezhepleri, adlarını bu büyük bilginlerden alırlar. Hanefî mezhebi, Türkiye, Türkistan, Afganistan, Pakistan, Suriye ve Irak'da daha çok yayıldı. Şafîî mezhebi, Türkiye, Mısır, Hicaz ve Doğu Afrikada ilgi gördü. Malikî mezhebi, özellikle Kuzey Afrika ülkelerinde Hanbelî mezhebi ise, Hicaz bölgesinde yaygındır. Şîî Müslümanların çoğu, Cafer Sâdık (öl 765) tarafından kurulan Caferî mezhebine mensupturlar"

Metinde de görüleceği üzere daha önceki ders kitaplarında yer alan Ehl-i Sünnet vurgusu 1982 ortaöğretim DKAB programı ders kitabında yer almamıştır. Ayrıca İslam dininin dört büyük mezhebi ile beraber lise düzeyinde ilk defa Şii Müslümanların mezhebi olarak Caferiliğin adı zikredilmiştir. Yukarıda ders kitabından aktarılan bilgiler 1992 ortaöğretim DKAB programı 11. sınıf ders kitabında da aynen kullanılmıştır.

2005 ortaöğretim DKAB programına göre hazırlanan 11. sınıf ders kitabında İslam düşüncesinde yorumlar ünitesi içinde ilk defa ameli-fikhi yorumlar müstakil bir başlık olarak yer almıştır. Ders kitabında Fıkıh mezheplerinin ortaya çıkış sebepleri üzerinde durulmuş, Hz. Peygamberin meşhur Muaz b. Cebel ile ilgili hadisine yer verilmiştir.⁶³ Ders kitabında fikhi mezheplerin ortaya çıkışı açık bir şekilde temellendirildikten sonra Hanefî, Malikî, Şafîî, Hanbelî ve Caferî mezhepleri ele alınmıştır. Fıkıh konularında İslam'ın alimlere verdiği fikir özgürlüğü belirtilirken İslam'ın hem özgürlükçü hem de canlı bir din olduğu vurgulanmıştır. Ders kitabında Ehl-i Sünnet mezhepler- Şii mezhepler şeklinde bir ayırım yapılmamakla birlikte Caferîlikten bahsedilirken Şia'nın en önemli fikhi mezhebi

⁶² Aydın, Mehmet. *Lise ve Dengi Okullar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 3. sınıf*. s. 84.

⁶³ Balcı, Mahmut & Paça, Hüseyin ve diğerleri. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11*, s. 65-66.

olduğu belirtilmiştir. Diğer dört mezhep için ise Ehli Sünnet tanımlaması yapılmamıştır. 2010 ortaöğretim DKAB programına göre hazırlanan ders kitabında ise fıkhi yorumlara yönelik bilgiler kısaltılmıştır. Mezheplerin tasnifinde Ehli Sünnet-Şii ayırımına yer verilmemiş olmakla birlikte metin içinde Hanefiliğin Sünni fıkıh ekollerinden birisi olduğu belirtilmiş, Caferilik mezhebi ile ilgili daha önceki ders kitabında yer alan Şia'nın en önemli fıkıh mezhebi olduğu bilgisine ise yer verilmemiştir.

Fıkhi-ameli mezheplerden Hanefilik, Şafilik, Malikilik ve Hanbelilik dört büyük fıkhi mezhep olarak değerlendirilmiştir. 1982 öncesi ders kitaplarında bu mezhepler Ehli Sünnet mezhepler olarak tanımlanmış, ancak 1982 sonrasında bu tanımlardan vazgeçilerek daha nesnel bir isimlendirme ile fıkhi yorumlar altında belirtilmiştir. Bu mezheplerin tarihsel gelişim süreci ve temel düşünce sistematığı daha çok mezhebin kurucu şahsiyetleri üzerinden anlatılmıştır. Malikilik ve Hanbelilik konusunda verilen içerik Hanefilik ve Şafilığe göre daha sınırlı düzeydedir. Türk toplumunda Hanefi ve Şafii mezhebine mensup olanların daha fazla olması nedeniyle bu iki mezhep hakkında daha fazla bilgi verilmesi tercih edilmiştir. Caferilik ile ilgili lise ders kitaplarında daha fazla bilgi verilmiştir. Caferilik, 2005 öncesi ders kitaplarında Cafer-i Sadık tarafından kurulmuş Şii mezheplerden birisi olarak tanımlanmıştır. 2005 sonrasında ise daha nesnel bir isimlendirme ile ameli-fıkhi mezhepler altında tasnif edilmiş olsa da metin içinde Şia'nın en önemli fıkıh mezhebi olduğu belirtilmektedir. Caferiliğin tarihsel gelişimi ve mezhebin oluşum süreci konusunda çok fazla bilgi verilmemiş, daha çok Cafer-i Sadık'ın hayatı, ahlaki özellikleri, ilim hayatı gibi konular üzerinde durulmuştur. Mezhebin temel düşünce yapısı ile ilgili dikkat çekici bir detay olarak Caferilikte masum imamların söz ve fiillerinin sünnet kapsamında değerlendirildiği bilgisi paylaşılmıştır. Caferilik ile ilgili olarak özellikle 2005 sonrası lise düzeyindeki ders kitaplarında daha fazla içerik sunulmuştur. İlk defa din dersi kitaplarında Caferi mezhebinin namaz ibadetiyle ilgili uygulamalarına dair bazı detaylar anlatılmıştır.

5. İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar

Tasavvuf düşüncesi Allah sevgisi temeline dayanmakta ve dünya zevklerinden arınarak Allah sevgisine ulaşmayı amaçlamaktadır. Tasavvufun ilk dönemlerinden itibaren nefsin ve şeytanın hilelerine aldanmayıp dini samimi bir şekilde yaşamaya çalışan sûfler İslam'ın sevgi ve ahlak yönüne dikkat çekmişlerdir. Dünya eğlencesinden uzaklaşarak zühd hayatı süren sûfler etraflarına birçok mürid toplamışlardır. Sufilerin etrafında toplanan tasavvufî gruplar zamanla değişik isimler altında tarikatlar oluşturmuşlardır.⁶⁴ Anadolu'da yaşayan veya

⁶⁴ Öngören, Reşat. Tasavvuf maddesi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 40. <http://www.islamansiklopedisi>.

göç eden birçok sûfî olmuş ve bu sûfîler Anadolu'nun Müslümanlaşmasında büyük hizmetler yapmışlardır. Tarih boyunca sûfîlerin oluşturdukları tarikatler sosyal hayatın önemli kurumları olmuşlardır.

Ortaokul düzeyinde İslam düşüncesinde tasavvufi yorumlar kapsamında ilk defa 2000 ilköğretim DKAB programında 8. sınıfta “Dindeki Anlayış Farklılıkları” ünitesi içinde “Din Anlayışındaki Farklılıklara Dayalı Oluşumlar” konusunda mezhepler, tarikatlar ve cemaatler ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Ders kitabında yer alan tarikatlar ve cemaatler tasavvufi yorumlar kapsamında yer almaktadır. 2006 ilköğretim DKAB programında 8. sınıf düzeyinde ise “İslam Düşüncesinde Yorumlar” ünitesi içinde “Tasavvufi Yorumlar” adıyla müstakil bir konuya yer verilmiştir. 2010 ilköğretim DKAB programında bu konu 7. sınıfa alınmış ve içeriği zenginleştirilmiştir. Bu programda tasavvufi yorumlardan Mevlevilik, Yesevilik, Nakşibendilik, Kadirilik ve Alevi-Bektaşiliğin isimleri belirtilmiş ve müstakil birer konu olarak değerlendirilmiştir.

Lise düzeyinde öğretim programlarında tasavvuf konusuna bir konu başlığı olarak ilk defa 1982 ortaöğretim DKAB programı 11. sınıf seviyesinde “Türk-İslam Kültür ve Uygarlığı” ünitesi içinde “İslâm Düşüncesi ve Tasavvuf” adıyla yer verilmiştir. 2005 ortaöğretim DKAB programında ise “İslâm Düşüncesinde Tasavvufî Yorumlar” adlı müstakil bir üniteye yer verilerek kültürümüzde etkin olan tasavvufi yorumlardan Mevlevilik, Yesevilik, Ahilik ve Alevi-Bektaşilik isimleri zikredilerek programda yerini almıştır. 2010 ortaöğretim DKAB programında ise ünitenin içeriği zenginleştirilmiş, Ahilik çıkarılarak yerine Nakşibendilik ve Kadirilik eklenmiş, Alevilik-Bektaşilik konusunda ise içerik genişletilmiştir.

Ders kitaplarında tasavvufi yorumlar kapsamında genel olarak ne tür bir içeriğe yer verildiğine bakıldığında 2006 ilköğretim DKAB programı için hazırlanan 8. sınıf ders kitabında tasavvuf olgusu açıklanarak tasavvufi yorumların amaç, konu ve işlevlerine dair bilgiler aktarılmıştır. Ayrıca tasavvufi oluşumların İslam'ın yayılmasındaki fonksiyonları ve Anadolu'da hoşgörü kültürünün gelişmesine olan katkılarından da bahsedilmiştir. Ders kitabında konu ile ilgili bazı bölümler şöyledir:⁶⁵

“İslam düşüncesindeki yorum biçimlerinden biri de ahlakla ilgili konular üzerinde yoğunlaşan tasavvufi yorumlardır. İslamiyet'in temel ilkelerine dayanarak ahlaki güzelleştirmek, içtenlikle Allah'a kulluk ederek dini yaşamak için ortaya çıkan yorumlara, tasavvufi yorumlar denir. Tasavvufi yorumlar, dinin ahlakla ilgili esasları üzerinde durur. Ahlak, insanlar arasındaki ilişkileri hukuki bir yaptırıma dayanmadan düzenlemeye çalışır. İnsanları olgunlaştırarak birbirlerine karşı

info/index.php, (2011), s. 119-126.

⁶⁵ Akgül, Mehmet & Yıldırım, Ramazan ve diğerleri. İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8. s. 81-82.

saygı, sevgi ve hoşgörü beslemelerini sağlar. İnanç ve ibadetlerin özü, her türlü gösteriştten uzak kalarak samimi olmaktır. Tasavvufi yorumlar, insanları Allah'a yönelmeye ve samimi olarak ona bağlanmaya teşvik etmiştir. Tasavvufi yorumlar, kalp temizliği ve güzel ahlak üzerinde durur. İnsanları manevi açıdan eğitmeyi ve olgunlaştırmayı amaçlar. Bu amaca ulaşmak için dünyanın geçici olduğunu düşünerek maddi değerlerden daha çok, manevi değerlere önem vermek gerekir. Tasavvufi yorumların en fazla üzerinde durduğu husus, Allah korkusunu ve Allah sevgisini kalbe yerleştirmektir..

Tasavvufi yorumlar, İslam dininin birçok coğrafyada yayılmasını sağlamıştır. İslamiyet; Hint Yarımadası, Horasan, İran, Anadolu, Kafkaslar, Kuzey Afrika ve Balkanlar'da daha çok tasavvufi yorumlar aracılığıyla yayılmıştır. Hoca Ahmet Yesevi, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli, Mevlana Ahi Evran ve Hacı Bayram Veli gibi şahsiyetler, ahlaki değerlerin başta Anadolu olmak üzere birçok bölgede yayılmasına öncülük etmişlerdir. Ayrıca bu şahsiyetlerin kültür ve edebiyatımız üzerinde de önemli etkileri vardır. Yesevilik, Mevlevilik, Alevilik-Bektaşılık ve Ahilik gibi oluşumlar, Anadolu'da hoşgörü kültürünün yayılmasına öncülük etmiş başlıca tasavvufi yorumlardır. Bu tasavvufi oluşumlar, Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin kurulmasında, gelişip devam etmesinde önemli katkılarda bulunmuştur. Devlet düzeninin bozulduğu dönemlerde de toplumu bir arada tutarak insanların huzur ve mutluluk içerisinde yaşamasını sağlamıştır..”

2010 ilköğretim DKAB programı için hazırlanan 7. sınıf ders kitabında da tasavvuf düşüncesi ile ilgili benzer bir perspektife yer verilmiş, ahlaki güzelleştiren bir olgu olarak tanımlandıktan sonra İslam'ın farklı coğrafyalara yayılmasına katkı sağladığı, sevgi, saygı ve hoşgörü gibi değerlerin toplum içinde gelişmesinde etkili olduğu aktarılmıştır.⁶⁶ Ortaokul düzeyinde ders kitaplarında tasavvuf düşüncesi ve tasavvufi yorumlar, dinin ahlaki boyutu ile ilişkilendirilerek Allah ve insan sevgisini temele alan ve toplumda barış ve hoşgörü kültürünün yayılmasına önemli katkıları olan oluşumlar şeklinde anlatılmıştır.

Lise düzeyinde 1982 ortaöğretim DKAB programı 11. sınıf ders kitabında tasavvuf düşüncesinin tarihsel gelişimi, kavramları, İslam düşüncesindeki yeri ve kültürümüze etkileri çok boyutlu bir şekilde izah edilmiş, tasavvufun kaynağının Kuran ve Sünnet, temelini ise Allah sevgisi olduğu belirtilerek birleştirici özelliği üzerine vurgu yapılmıştır. Tasavvufi yorumların ortaya çıkış süreçlerine dair de ders kitabında oldukça geniş açıklamalar yapılmıştır.⁶⁷

⁶⁶ Akgül, Mehmet & Yıldırım, Ramazan ve diğerleri. *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7.* (Ankara: MEB Saray Matbaacılık, 2011), s. 85.

⁶⁷ Aydın, Mehmet. *Lise ve Dengi Okullar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 3. sınıf.* s. 102-104.

Ders kitabında tasavvufun ortaya çıkış süreci ve tasavvuf düşüncesindeki sūfî, mürşit, tarikat, evliya gibi kavramlara yönelik bilgiler yanında tasavvufun Türk kültüründeki yerine de değinilmiştir.⁶⁸

“Tasavvufun, Türk toplumunun hayatı üzerinde çok büyük etkileri olmuştur. Türklerin Müslüman olmalarında ve Anadolu’nun İslâmlaşmasında sūfîlerin emeği büyüktür...Ne yazık ki, son yüzyıllarda tasavvuf hareketinde de yer yer bazı olumsuz gelişmeler oldu. «Şeyh» ünvanını alan bazı insanlar, halkın saf inançlarını sövmeye başladılar. «Kerâmet» adı altında birçok gereksiz davranışlar ortaya kondu ve geniş halk kitleleri aldatılmak istendi. Bilgisiz birçok insanlar, kendilerini bile kurtaracak durumda olmayan kimselerin arkasına düştüler. İslâm’ın ahlâkî ve ruhani ideallerine ters düşen bir takını düşüne eve uygulamalar sergilendi. Sözgelisi, bazı İslâm ulularının mezarları, İslâm’ın tevhid inancını zedeleyecek Ölçüde saygı gördü. Bütün bunların İslâm dünyasının gerilemesinde çok büyük bir payı oldu. Bu söylenenler bizim ülkemizde de oldu. Atatürk tekkeleri kapatılarak bu çöküntüye son verdi. İslâm dünyasında buna cesaret eden tek lider, Atatürk’tür. O, Müslüman bir ülke olan Türkiyemizin medeniyet yolunda ilerlerken Şeyhlik, müritlik ve dervişlik kılığı altında karşımıza çıkanlara ihtiyacı olmadığını apaçık bir biçimde gösterdi”

Ders kitabında tasavvufun Anadolu’nun İslamlaşmasındaki önemi izah edildikten sonra tarikatların ve tekkelerin zaman içinde bozulduğu belirtilmiş, ayrıca Atatürk’ün tekkeleri kapatması nedeni üzerinde durulmuştur. 1982 ortaöğretim DKAB programı ders kitabında tasavvufi gelenekleri tanıtmaya yönelik bir içerik sunulmamıştır. 2005 ortaöğretim DKAB programı 12 sınıf ders kitabında tasavvufi yorumlara müstakil bir ünite ayrılarak hem tasavvuf düşüncesi hem de ekolleri bir çok boyutuyla tanıtılmıştır (Akgül, Kara vd., 2008, 57-58).

Tasavvufi düşüncenin tarihsel gelişim süreci de geniş bir şekilde açıklanmıştır. Tasavvufi düşüncenin gelişmesine etkileri olan bazı alim ve sufilerin isimlerinden bahsedilmiş, tasavvufi düşünceye daha sonraki süreçlerde felsefi boyut kazandırılması üzerinde durulmuştur (Akgül, Kara vd., 2008, 58-59).

“Hz. Peygamber, dünyanın geçici olduğu, asıl hayatın ölümden sonra başlayacağı ilkesinden hareketle ölçülü bir hayat sürmüştür...Ancak Hz. Peygamberin vefatından sonra Müslümanlar arasında ortaya çıkan ihtilaflar, iktidara gelmek isteyen gruplar arasındaki siyasi çekişmeler, Emeviler Döneminde ortaya çıkan kargaşa ve çatışmalar bazı yöneticilerin lüks ve gösteriş içinde hayat sürmeleri, birtakım olumsuzluklara sebep olmuştur. Asrı saadette Müslümanlar arasında yaygınlaşan takva, züht, tevekkül, kanaatkârlık ve fedakârlık gibi ahlaki erdemlerin yerine servet, gösteriş ve lüks yaşama tutkusuna tutkusu gibi hususlar ön plana çıkmaya

⁶⁸ Aydın, Mehmet. *Lise ve Dengi Okullar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 3. sınıf*. s. 104.

başlamıştır. Daha sonraları ortaya çıkan tasavvufi düşünce üzerinde önemli etkileri olan Ebu Zer Gıfari, Ebu Musa Eş'ari, Abdullah b. Mesud, Selman-ı Farisî, Huzeife b. Yeman ve Ebu'd- Derda gibi sahabeler bu duruma itiraz etmişler ve aşırı dünyevileşme karşısında Müslümanları ve dönemin yöneticilerini uyarılmışlardır...İşte bu sosyal ve siyasal olayların sebep olduğu ahlaki ve dini değerlerdeki yozlaşmaya bir tepki olarak meşhur bilgin Haşan Basri (öl. 110/728)'nin öncülüğünde yeni bir anlayış ortaya çıkmıştır. Bu anlayışın tasavvufi düşüncenin oluşumu ve gelişimi üzerindeki etkisi büyüktür. Tasavvufi düşünce, hicri II. asırdan itibaren farklı bir döneme girmiş ve olgunlaşarak gelişmiştir. Bayezidi Bistami, Cüneydi Bağdadi, Hallaç, İbn Arabi, Ahmed Yesevi, Mevlana, Hacı Bektaş Veli ve Yunus Emre gibi mutasavvıflar, tasavvufi düşünceye felsefi bir boyut kazandırmış ve bu düşüncenin sistemleşmesini ve kurumsallaşmasını sağlamışlardır”

1982 ve 2005 ortaöğretim DKAB programına göre yazılan ders kitaplarında tasavvufi düşünce ile ilgili benzer bir perspektif üzerinde durulduğu görülmektedir. 2005 ortaöğretim DKAB programı için yazılan ders kitabında dikkat çekici bir nokta üzerinde durulmuş, tasavvuf ile İslam dini arasında ayırım yapılarak yayıldığı bölgelerdeki kültürel ve dinî çevrelerin etkisinde kalan tasavvufi düşüncenin İslam'la özdeşleştirilemeyeceği söylenmiştir. Buna gerekçe olarak da tasavvufi düşüncenin İslam'ın bir ürünü değil, siyasi, dinî entelektüel ve ırki özellikleriyle, İslam tarihinin bir ürünü olduğu gösterilmiştir.⁶⁹

Ders kitabının ilerleyen bölümlerinde tasavvufun en önemli iki konusu olan Allah-İnsan ilişkisi ve ahlak üzerinde önemle durulduğu görülmektedir. Tasavvufun Allah ile insan arasındaki ilişkiye aşk bağlamında baktığı ve Allah aşkını en önemli gaye edindiği vurgulanmış, Mevlana'nın Allah'a ulaştığı ölüm gününü “dügün gecesi” kabul etmesi ilahi aşka örnek gösterilmiştir.⁷⁰ Tasavvufun ahlak boyutu kapsamında ise tasavvufun gayesinin insanı dünya hayatının geçiciliğinden ve aldaticılığından uzaklaştırıp ahlaki olgunluğa ulaştırmış kamil insan seviyesine ulaştırmak olduğu belirtilmiştir.⁷¹ Ders kitabında ayrıca tasavvufi düşüncenin seyri sülük, riyazet, mücahede, tövbe, sabır, sebat, cömertlik ve doğruluk gibi bazı temel kavramları üzerinde de durulmuş ve kısa açıklamalarda bulunulmuştur. 2010 ortaöğretim DKAB programına göre yazılan ders kitabında tasavvufi düşünce ile ilgili hemen hemen aynı içerik kullanılmıştır.⁷²

2006 ve 2010 ilköğretim DKAB programları ve 2005 ve 2010 ortaöğretim DKAB programları kapsamında hazırlanan ders kitaplarında Türk-İslam

⁶⁹ Akgül, Mehmet & Kara, Ahmet ve diğerleri. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12.* s. 59.

⁷⁰ Akgül, Mehmet & Kara, Ahmet ve diğerleri. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12.* s. 60.

⁷¹ Akgül, Mehmet & Kara, Ahmet ve diğerleri. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12.* s. 61.

⁷² Akgül, Mehmet & Kara, Ahmet ve diğerleri. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12.* (Ankara: MEB Saray Matbaacılık, 2011), s. 44-50.

kültüründeki önemli şahsiyetler olarak Mevlana, Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş-ı Veli, Ahi Evran gibi kişilerin hayatı ve tasavvufi düşüncelerine yer verilmiştir. Benzer bir şekilde 1982 öncesi ders kitaplarında da Türklerin tarih boyunca İslam dinine hizmetleri konusu içinde bazı sülilere değinilmiş ancak detaylı bilgi verilmemiştir.

Din dersi kitaplarında İslam düşüncesinde tasavvufi yorumlar kapsamında Yesevilik, Mevlevilik, Kadirilik, Nakşibendilik, Ahilik, Alevilik-Bektaşilik ve Nusayrilik hakkında bilgiler verilmiştir. Ders kitaplarında Yesevilik, Mevlevilik, Alevilik ve Bektaşilik diğer tasavvufi yorumlara göre daha geniş ele alınmıştır. Ahmet Yesevi, Mevlana ve Hac-ı Bektaş Veli'nin hayatlarına ve Türklerin İslamı kabul etmesindeki etkileri ve rollerine, temel ahlaki ilk eve prensiplerine geniş yer verilmiştir. Kadirilik ve Nakşibencilik ilk defa 2010 ilköğretim ve ortaöğretim DKAB programı için hazırlanan ders kitaplarında müstakil bir konu olarak işlenmeye başlamıştır. Bu iki tasavvufi yorumla ilgili bilgiler sınırlı düzeyde olup daha çok tanıtıcı bilgiler üzerinde durulmuştur. Türk toplumu üzerinde de etkileri olan bu iki tasavvufi yoruma ders kitaplarında yer verilmiş olması çoğulculuğun bir din içerisindeki alt yorumlara yer vermesi ilkesi açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Ahilik ise tasavvufi kökleri olmakla birlikte daha çok ahlaki ilkelere dayalı bir esnaf ve ticaret teşkilatı olarak anlatılmıştır. Nitekim 2010 ilköğretim ve ortaöğretim ders kitaplarında tasavvufi yorumlar konusundan çıkarılmıştır.

Ders kitaplarında Alevilik ve Bektaşiliğe tek bir başlık altında yer verilmiştir. Bu durum her iki yorumun inanç ve erkanlarının iç içe geçmiş olması ile izah edilmiştir. Alevilik-Bektaşilik ile ilgili olarak 2005 sonrası ilköğretim ve ortaöğretim programlarında oldukça geniş bir içeriğe yer verilmiştir. 2010 ilköğretim ve ortaöğretim programları ve ders kitaplarında daha sistematik ve detaylı bir içerikle konunun zenginleştirildiği görülmektedir. Alevilik-Bektaşiliğin düşünce ve değerleri bağlamında Ehlibeyt sevgisi, bireysel ve toplumsal ahlaki ilkeler ve tavsiyeler, dört kapı kırk makam, üç sünnet yedi farz ve Hacı Bektaş-ı Veli'nin tasavvufi düşünce ve fikirleri geniş bir şekilde işlenmiştir. Ders kitapları üzerinde Alevilik ve Bektaşilik tasavvuf geleneğinin "Pir"i kabul edilen Hacı Bektaş-ı Veli'ye önemli bir yer aldığı ve müstakil başlıklar altında incelendiği görülmektedir. Diğer tasavvufi yorumlara göre ders kitaplarının yazımında en çok kaynak Alevilik-Bektaşilik konusunda kullanılmıştır. Alevilik-Bektaşiliğin ibadet, ritüel ve kutsalları kapsamında çok geniş ve zengin bir içerik yer almıştır. Bu kapsamda cem, cemin çeşitleri ve yapılışı, semah, on iki hizmet, musahiplik, dua ve gülbenkler, hızır orucu, Muharrem orucu ve aşure, ehl-i beyt sevgisi gibi konular detaylı bir şekilde incelenmiştir. Sosyo-politik bir tartışma konusu haline gelen Cemevi konusunda ders kitaplarında ibadethane veya başka bir tanımlama

yapılmamasına özen gösterilmiş, nesnel bir dil kullanılarak cemin yapıldığı yer olarak nitelendirilmiştir. Alevilik-Bektaşilik ile ilgili ritüeller ve kutsallar ile ilgili bilgiler geniş bir çerçevede ele alınmış olmasına rağmen, tarihsel süreçte bu iki tasavvuf ekolünün nasıl gelişim gösterdiğine yönelik içerik daha az gözük-mektedir. Ayrıca ders kitaplarında Alevilikle ilişkilendirilerek Nusayriliğe'ten de müstakil bir başlık içinde bahsedilmiştir. Ders kitabında Nusayriliğe dair verilen bilgiler ile diğer İslam kaynaklarındaki belirtilen bilgiler arasında bazı problemlerli noktalar olduğu görülmektedir. Ders kitaplarında Alevilik-Bektaşilik ile ilgili ders içi etkinliklerin diğer tasavvufi yorumlar ile kıyaslanamayacak kadar geniş ve zengin olduğu görülmektedir.

Sonuç

Günümüzde çoğulcu toplum yapısının ortaya çıkardığı zorunluluklar okul eğitimi içinde farklı dinlerin ve inaçların öğretimini yapılmasını gerekli kılmış-tır. Modern çoğulculuk anlayışı ile birlikte sadece dinlerin değil, mezhep ve tari-kat gibi dinlerin farklı yorum biçimlerinin de öğretilmesi öngörülmüştür. Bu kap-samda Türkiye'de Cumhuriyet döneminden günümüze kadar din dersi öğretim programları ve ders kitaplarında İslam düşüncesindeki yorumların öğretimi ile ilgili şu tespitleri yapmak mümkündür. Türkiye'de din dersi öğretim programla-rındaki değişimler doğrultusunda İslam düşüncesindeki yorumlara yönelik 1982 öncesi ders kitaplarında daha çok mezhep kavramı etrafında doktriner bir bakış açısıyla yer verilmiştir. Mezhepler Ehli sünnet ve Ehli Bid'at şeklinde tasnif edil-miştir. 1982 yılında din derslerinin zorunlu olmasından sonra daha tarafsız bir anlayışla mezheplerin tasnifindeki Ehli sünnet ve Ehli Bid'at sınıflandırmasının kullanılmamasına özen gösterildiği görülmektedir. 2000 yılından sonra uygula-maya konulan programlar ve ders kitaplarında ise gerek diğer dinlerin gerekse İslam düşüncesindeki yorumların öğretiminde daha çoğulcu ve nesnel bir anla-yışla bilgiler aktarılmıştır. Özellikle 2005 ortaöğretim ve 2006 ilköğretim DKAB program ve ders kitapları ile birlikte İslam düşüncesindeki yorumlar daha siste-matik bir anlayışla "siyasi-itikadi", "fıkhi-ameli" ve "tasavvufi" yorumlar şeklinde ele alınmıştır. Son yıllarda İslam düşüncesinde tasavvufi yorumlar kapsamında özellikle Alevilik-Bektaşiliğe diğer tasavvufi yorumlara göre oldukça geniş bir yer ayrılmıştır. Bunda Alevilik-Bektaşiliğin öğretimine yönelik kamuoyundaki tartışmalar ve mahkeme kararları etkili olmuştur.

Kaynakça

- Akgül, M.,** Albayrak, A., Aldı, M., Çatal, A., Çiftçi, T., Demirci, F., et al. (2011). *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7*. Ankara: MEB Saray Matbaacılık.
- Akgül, M., Kara, A.,** Albayrak, A., Koç, E., Çatal, A., Özbay, E., et al. (2011). *Ortaöğretim Din Kül-türü ve Ahlak Bilgisi 12*. Ankara: MEB Saray Matbaacılık.

- Akgül, M., Kara, A., Albayrak, A., Koç, E., Özbay, E., Çatal, A., et al.** (2008). *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12*. İstanbul: İmaj İç ve Dış Tic.
- Akgül, M., Yıldırım, R., Albayrak, A., Çatal, A., Çiftçi, T., Ekşi, A., et al.** (2007). *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8*. İstanbul: MEB Feza Gazetecilik.
- Aksan, H. & Rona, S.** (1960). *Din Dersleri II*. İstanbul: Devlet Kitapları Ticaret Ltd. Şti. (Ercan Matbaası).
- Altaş, N.** (2005). Çokkültürlü Din Eğitimi Modeli Geliştirmede İşlem Basamakları İçin Bir Deneme. (Ed: R. Yılmaz) *Kültürel Çeşitlilik ve Din* içinde, (ss. 243-276). Ankara: Sinemis Yayınları.
- Aydın, M.** (1982). *Lise ve Dengi Okullar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 3. sınıf*. Ankara: MEB Başbakanlık Basımevi.
- Balcı, M., Paça, H., Çiftçi, T., Türker, A., Karaçoban, A., & Yıldız, M.** (2006). *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11*. İstanbul: MEB Feza Gazetecilik.
- Beraud, C.** (2007). Avrupa Müesseseleri ve Dini Olguların Öğretimi (Güncel Bir Tartışma). (Ed: İ. Çelebi) *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi* içinde, (ss. 227-242). İstanbul: Ensar Neşriyat
- Boyer, E.** (1992). Teaching Religion in the Public Schools and Elsewhere, *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 60, No. 3, 515-524.
- Bulut, H. İ.** (2012). *Dünden bugüne Siyasi-itikadi İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Cankat, S.** (1969). *Din Bilgisi II*. İstanbul: Minnetoğlu Yayınevi.
- Çığırçan, İ. H.** (1929). *Türk Çocuğunun Din Kitabı, İlk Mektep 5*. İstanbul: Hilmi Kütüphanesi, Marifet Matbaası.
- Eraydın, S. & Kandemir, Y.** (1967). *Din Bilgisi II*. İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Ersöz, İ. & Derin, Y. & Bağcı, H.** (1974). *Din Bilgisi II*. İstanbul: Şamil Yayınevi.
- Güney, D.** (1963). *Din Dersleri II*. İstanbul: Ekin Basımevi.
- Halacaoğlu, A.** (1965). *Din Dersleri II*. Konya: Ülkü Basımevi.
- Halacaoğlu, A.** (1974). *Lise ve Dengi Okullar için Din Bilgisi I-II*. İstanbul: Dizerkonca Matbaası.
- Hocaoğlu, M.** (1973). *Din Dersleri II*. İstanbul: İnkılap ve Aka Basımevi.
- Karasar, N.** (2009). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım (20. Baskı).
- Kaymakcan, R.** (2007) Çağdaş Dünyada Din Eğitimi ve Gençlerin Din Eğitimi Modellerine Bakışı, *Uluslararası Globalleşme Sürecinde Kırgızistan'da Din Bilimleri ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Meseleleri Sempozyumu* içinde, (ss. 46-57). Bişkek: Kırgızistan Eğitim Bakanlığı & Oş Devlet Üniversitesi.
- Kaymakcan, R.** (2007). *Yeni Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı İnceleme ve Değerlendirme Raporu*. İstanbul: Eğitim Reformu Girişimi.
- Kaymakcan, R.** (2007). Türkiye'de Din Eğitiminde Çoğulculuk ve Yapılandırıcılık: Yeni Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı Bağlamında Bir Değerlendirme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri/ Educational Sciences: Theory & Practice*, 7 (1), 177-210.
- Koç, E., Şimşekçakan, M., Baydaş, M., & Altaş, E.** (2012). *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11*. Ankara: MEB Saray Matbaacılık.

- Koçyiğit, T.**, Cerrahoğlu, İ., & Uğur, M. (1977b). *Din Bilgisi III*. Ankara: MEB Devlet Kitapları.
- Komisyon.** (2003). *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8*. İstanbul: MEB Milli Eğitim Basımevi.
- Köylü, M.** (2003). Çağdaş Bir Din Eğitimi Teorisi Olarak Çoğulcu Din Eğitimi Modeli: Batı Örneği, *Dinî Araştırmalar*, Cilt: VI, Sayı: 17, 241-268.
- Milli Eğitim Bakanlığı** (1982). *Tebliğler Dergisi*, 29 Mart 1982, 37, sy. 2109.
- Milli Eğitim Bakanlığı** (2000). İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı, Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.
- Milli Eğitim Bakanlığı** (2005). *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9, 10, 11, 12. sınıflar) Öğretim Programı*, Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.
- Milli Eğitim Bakanlığı** (2006). İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı, Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.
- Milli Eğitim Bakanlığı** (2010). *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu*. Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.
- Milli Eğitim Bakanlığı** (2010). *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9, 10, 11, 12. sınıflar) Öğretim Programı*, Ankara: Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.
- Milot, M.** (2006). The Religious Dimension in Intercultural Education. (Ed: J. Keast) *Religious Diversity and Intercultural Education: a Reference Book for Schools* içinde, (pp. 13-20). Strasbourg: Council of Europa.
- Okutan, Ö.** (1980). *Lise ve Dengi Okullar için Din Bilgisi I-II*. İstanbul: İnkılap ve Aka Basımevi.
- Öngören, R.** (2011). Tasavvuf maddesi. TDV İslam Ansiklopedisi (Cilt 40, s. 119-126). <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>
- OSCE**, Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). (2007). *The Toledo Guiding Principles on Teaching about Religion and Beliefs in Public Schools*. Warsaw: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights.
- Özdemir, S.** (1974). *Din Bilgisi II*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Skeie, G.** (2002). The Concept of Plurality and its Meaning for Religious Education, *British Journal of Religious Education*, 25:1, 47-59.
- Tosun, C.** (2010). Cumhuriyet Dönemi Din Dersi Öğretim Programlarında Diğer Dinler. *Dinler Tarihi Araştırmaları VII. Türkiye'de Dinler Tarihi: Dünyü, Bugünü ve Geleceği* içinde, (ss. 655-672). Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları.
- Ülkü, H.** (1968). *Din Dersleri II*. İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- Yıldırım, A.** ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları (7. Baskı).
- Yörükkan, Y. Z.** (1927). İslam Dini 5. Sınıf 3. Kitap, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi Letafet Matbaası.
- Zengin, M & Menküc, D.** (2017). Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Din ve Ahlak Dersi Kitapları Üzerine Bibliyografik Bir Çalışma (1924-1982). *Turkish Studies*, Volume 12/10, 361-386.